

IX 11
Z
17522

KMETOVSKO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI

NAPISAO VOJISLAV HRANIĆ.

PREŠTAMPANO IZ «HRVATSKE ZAJEDNICE».

CIJENA K 1,-, ZA SELJAKE K - '50.

SARAJEVO
TRADARSKA LITOGRAFIJA VOGLER I DRUGOVI
1911.

JAVNA USTANOVA
BIBLIOTEKA
SARAJEVA

KMETOVSKO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI.

Pripomjena.

Rana na čovječijem tijelu prouzrokuje bol u organizmu; za to se mora liječiti, premda je i to neugodno. Tako, kada čovjek ranu imade, opstaje neugodnosti u dva slučaja: ako ranu ne liječiš, organizam sve više obolijeva; a može i do smrti doći. Čto najvećega zla! Ako li ranu poduzmeš liječiti, uvrijedit ćeš se nebrojeno puta. Koliko slabica sebi smrt pripremi samo za to, što se boje ranu povrijediti, pak s toga razloga ni liječiti je neduš!

Ljudi djetinjske energije!

Naše agrarno pitanje u Bosni (i Hercegovini) možemo prilikovati rani na čovječijemu organizmu — i to kobnoj rani. Teško je poduzeti, da se ova rana liječi! Daleko je bolest već u organizam zaslala, pak se u liječenju mora čovjek uvrijediti. Ali odatle ne slijedi, da spram ovoj rani moramo biti indifferentni, pošto je očevidno rana takove vrste, da u zlu napreduje.

Kako je teško raspravljati o agrarnom pitanju u Bosni! Ako govorиш u prilog prisilnog rješenja u ovom pitanju, uvrijedi age (manjim); ako li govorиш u prilog fakultativnog rješenja, uvrijedi kmetove, koji predstavljaju ogromnu većinu naroda, a po tome sačinjavaju srce narodnog organizma Bosne i Hercegovine. Može li se pripustiti ipak ovo pitanje na osici? Ovo pitanje može pustiti i dalje na miru samo onaj čovjek, koji nema nimalo simpatija prema našem mukotrpnom narodu. Ja u ovo pitanje zalazim s pot-

punim mirom, a oboružan ljubavlju prema cijelom organizmu našeg naroda, ne glediči na interese pojedinih stališta, u koliko se oni ne odnose prema općem narodnom dobru, kao pravac prema točki cilja.

Čitatelji ovih critica o agrarnom pitanju u Bosni neka istim nazorima i nakonama čitaju ove retke, s kojim ih ja pišem!

Značenje riječi »kmet«.

Riječ »kmet« dolazi ili od latinske riječi »comes« (ovo opet od »cum eo«), što znači »pratilac«, kojim su se nazivom zvali ljudi, što su u stara vremena više u počast, nego li od potrebe u javnosti stupali uz gospodare; ili može ova riječ dolaziti isto tako od grčke riječi »καπίτης« (*καπίτης* = selo), a znači »seljak«; ili od riječi »καπίτης« (*καπίτης* = kosa), što bi značilo »kosmat«, u porugljivom smislu »čupo«; te ako je današnja naša riječ »kmet« došla od ove zadnje grčke riječi »καπίτης«, onda su to ime morali nadjenuti već našim pradjedovima, starim Slovenima Grci, kad su ih vidjeli, da osobito ljubavlju nose kosu, koju ipak kao barbari nisu onako marljivo uregivali, kao što su to Grci činili, te su ih zato »čupaima« porugljivo nazivali. Da je ova neuregjena barbarska kosa i Grcima i Rimljanim u oči upadala, svjedoči i to, što su Rimljani jedan dio Galije po njezinim kosmatim stanovnicima nazivali »Gallia comata«.

Tako je sa izvorom i s korjenom naše riječi »kmet«, a značenje je u razna vre-

JAVNA USTANOVA
BIBLIOTEKA
SARAJEVA

Sarajevska

III 58

0117234

00000000000000000000000000000000
COBISS •

OPSTINSKA NARODNA BIBLIOTERA
HASAN KIKIĆ - SARAJEVO

Sig.

Inv. br. 17522

mena imala različito. Nekada je »kmet« označivo dostojanstvenika u društvu, a tome imade svjedočanstvo u kijevskoga kroničara, Nestora iz godine 1096., gdje stoji pisano: »Knjazi i imi kmeti; tako se eto »kmeti« usporedo meću sa »knjazima«. U Srbiji su se kmetovi zvali znatniji seljaci. Tamo za vladanja kneza Miloša Obrenovića kmetove stane postavljati veća vlast, te su oni imali moć dapače neke vrste seoskih sudaca. U Crnoj gori kmetovima zove narod sudije, koje parci izaberu, da im sude. Nekada je riječ »kmet« označivala »roba« — tako u jednoj staropoljskoj himni majci Božoj stoji pisano o Adamu: »Adame, kmete božji, ti sjediš u vijeću božijemu.« Danas riječ »kmet« osobito kod južnih Slovaca znači poljodjelca osobno slobodnu, ali u zemljštu posjedu ovism o gospodarima, koji se zovu: spahije, age ili bezi. Kako se dogodilo, da riječ »kmet« prigje ovoliko značenja? To se dogodilo po svojim prilici na taj način, što je »kmet« najopćenitije naznačivo »poljodjelac«; aiza toga se značenje ove riječi mijenjalo prema tome, kakav su društveni položaj poljodjelci imali u kojem vremenu ili narodu. Ako je »kmet« svojom ovinskošću sličio robu, zvao se »rob«; ako li je pak po društvenim nazorima položaju kmetovu davata cijena i on se svojim dostojanstvom približivo odliknjacima, onda je riječ »kmet« naznačivala dostojanstvo, koje se usporedo spominjalo, n. pr.: s »knjazima«. Danas se kod nas u Bosni onaj u starni vremena općeniti naziv »kmet« za sve uprće poljodjelce stijesno samo na poluslobodne poljodjelce, a za potpuno neovisne seljake došao je naziv: »slobodni težak«.

Turski zakoni, a i austrijski zakoni prvi godina iza zaposjednući Bosne i Hercegovine za kmetovsko zemljište imaju riječ »čiflik«, za kmetu pak izraz »čiflja«; »čiflik« znači zemljišni posjed, koji se upregom obraguje; kašnje je ova riječ tako širokog značenja steg-

nuta samo na oznaku kmetovskog zemljišta).

Kmetstvo u Bosni prije njegina pada (godine 1463.).

Stari Sloveni nisu poznavali društvene ovisnosti, koju mi danas poznajemo pod nazivom »kmetstvo«. Bili su posve slobodni ljudi. Ni robova nisu imali, osim u ratu zarobljenih tugilinaca. To je sve tako išlo, dok se nisu stari Slaveni upoznali sa zapadnom kulturom, koja im je uz neke blagodati prosvjete donijela slobom i neke društvene grlije, kao što je bilo lenstvo. Još prije 12. vijeka malo nalazimo među Hrvatima neslobodnih ljudi. Ogromna je većina naroda hrvatskoga stanovala po selima, a to su bili većinom posve slobodni seljaci, koji su bili neograđeni gospodari svoga zemljišta, a ne kmeti; i bili su u javnom životu ravnopravni gragjanima i plemićima. (Vidi: Horvat R., »Povijest Hrvatske«, str. 107. i 108.)

Tako su prilike vladale kako u početku rekosmo, do 12. stoljeća; aiza toga se vremena promijene prilike i među plemstvom i među seljaštvom. Otkada postade lensko plemstvo, ova feudalna gospoda stanu pritisikivati seljake. Velikaši bi seljaštvu upravo nasiljem otimali slobodu. Malo po malo dogioše mnogi seljaci u odnosaž podanika, jer su velikašima morali obavljati razne službe. Sve je više nestajalo slobodnih seljaka: »jednose-laca«, a na njihovo mjesto pojavile se na obzoru nevoljni kmetovi (Horvat R.: »Povijest Hrvatske«, str. 211., 212.), koji su bili privezani za zemlje svojih gospodara, a oni su ih mogli zajedno sa zemljom prodavati ili poklanjati; bez dopuštenja svojih gospodara nisu se mogli ni seliti, da-pače ni oženiti. Da su od dobivenih godišnjih prihoda sa zemljišta morali dio davanati gospodarima, to je poznato.

¹⁾ Gledate svega ovoga lijepo je pisao Adam Karszniewicz: »Kmet«, Zagreb 1895.

Slične su prilike pred padom Bosne g. 1463. vladale i u Bosni, ali ipak nije bilo onolikog kmetovskog nevoljništva kao u Hrvatskoj. Dokaz tome, da u Bosni nije bilo tako nevoljno stanje kmetova prije pada Bosne kao u drugim zemljama, jest to, što se u povijesti Bosne ne susrećemo nigdje sa kmetovskim jaukom. U Bosnu je zašla ova zaraza kmetstva u ono vrijeme, kad i u Hrvatsku; ali ipak, budući je Bosna bila daleko pod slabijim uplivom zapadne kulture, nije kmetovsko pitanje do osmanlijskog gospodstva došlo do stupnja krize, kojeg mi nazivljemo nevoljništvom; to se dakle nije dogodilo u Bosni radi istih razloga, radi kojih narod Bosne ne odbaci sve do početka 19. stoljeća svoje »bosancice«, makar da se i Bosna uz Hrvatsku prihvati savršenijega i općenitijega pisma: latinice. Bosna je bila pod domaćim gospodarima samostalna, pa za to su se ovdje sačuvali čistiji slavenski društveni nazori i ustavone.

Da je i u Bosni prije pada Bosne bilo kmetova, to ćemo dokazati sa ispravama.

Ban Ninoslav obnovivši stare sveze s Dubrovnikom, dne 22. ožujka g. 1240., dogje u pohode Dubrovčanima s mnogom pratinjom, a kašnje pisaše o tom svom kraljevskom posjetu: »Bi htenie višnjega našega gospoda Boga Isu Hristu, i jaz veliki ban bosanski Matej Ninoslav pridoh si u Dubrovnik, a dalje na istom mjestu daje povlasticu Dubrovčanima: »i po zemlje i vladanje moe i mojih sin, da si hodite slobodno i prostrano ... i pače da moji kmeti (ovisni težaci — op.) i moji ljudi (ostali slobodni gragjani i težaci — op.) i moji vladaleci (vlastela — op.), da vi ljube i da vi hrane od zla s pravom verom.« (V. Klač: »Povijest Bosne«, str. 75.; Mirk.: »M. Serb.«, p. 28—29.).

Bosanski kralj Stjepan Ostoja u prosincu g. 1400. dariva velikomu vojvodi Hrvaji Vukčetu grad Livno i župu, a u toj darovnici među drugim stvarima piše se i ovo: »Gospodine, od korena ničere imo nile Hrvino..., nego tvojega prvoga bilo

i sade tvoje... izmamši u osmih selih vime Voihnička tretjenika..., i to su ona se-la, u kojim vsim Voihničem dil od tretine tretina i s tim su bili gradu kmetije.« — (Mikl.: »Mon.«, p. 249. — A. Karszniewicz: »Kmet«, S. 26.)

Druga isprava jest darovnica zadnjeg bosanskog kralja, Stjepana Tomaševića od 18. rujna 1461., kojom poklanja neka zemljišta svom stricu, knezu Radivoju. Tam se kaže: »Sluga božji, ja gospodin kralj, Stipan Tomašević našemu mladopostovanom virnomu slugi, stricu knezu Radivoju dajemo u Luci grad Komotin, i pokraj njega gori Bočac i pokraj njega gori Čarničku i Daljevac do Seocah, Cvitoviće i Podmilače selo s obi strane Vrbasa; sva ta sela s njihovim pravim megama i kotarim, i u Jajcu i u Jezera kuće nje-gove, mline, vrtle i vinograde s njim vi-sušići... i u Buljini (selo u Neretvi — op. pisci) šest k met a h i vinograde, Rast i Katun (planinska zgrada — op. pisci) Vlah-h, koji su mu sad u državi, i koje bi posli prinašao, što ne bi ispod naše službe bilo... To sve gori dodosmo i darovasno našemu slugi stricu Radivoju i s tim ga pisanjem sasvim pridajemo mlogo postovanomu i Isukrstu fratu Filipu, vikaru od vikarije bosanske, da mu se to nigdar nejma poreći.« itd.

Prema ovim trima ispravama posve je jasno, da je i prije pada Bosne u ovim zemljama bilo kmetova. Posebnoga tumača ispravama ne treba.

Pripominjemo ovdje opet, da u Bosni kmetova nitи je bilo previše, kao u susjednim zemljama, a nit su bili u onako nevoljnim prilikama, jer bi inače bilo više spomena o kmetovima.

Agrarno pitanje u Bosni poslije pada.

Kakve su sad agrarno-pravne odnosi Šaje Osmanlije zatekli u Bosni, takovi su agrarno-pravni odnosi ostali i dalje iza nesretne po Bosnu godine 1463. Spomenute godine Fatih Mehmed II. udari na

JAVNA USTANOVNA
BIBLIOTEKA
SARAJEVA

Bosnu i za čudo osvoji ju skoro bez ratnoga krvoprolića. Bosna je bila unutra ras-trovana borbom između patarenstva i katolika. Katolici su progonili patarenstvo kao importiranu vjersku nauku i smutnju još od Kulina bana pa do ovoga vremena. Plemstvo je bosansko velikim dijelom prisajalo uz patarenstvo, nalazeći tamo moguće veći ugled i slobodu za plemstvo, pošto je patarenska vjera bila bez hijerarhije, a po tome i bez tih jedinih uzda za feudalno samosilničko plemstvo u srednjem vijeku. Valjda je tu nešto bilo i patrijotizma, jer je prevlast katoličanstva u Bosni za onoga vremena nosila sobom posizanje ugarske države u autonomne poslove bosanskog kraljevstva; dok je patarenstvo značilo odbijanje svake tugje vlasti. Patareni kobne godine 1463. bijahu jednakouzadovoljni, kao i uvijek od Kulina bana do ove godine. Za to su veoma bili obravdani, kada se je Fatih Mehmed približivo Bosni s ogromnom vojskom; a kad je ovaj turski pobjednik-car zagazio u Bosnu, našo je patarene, gdje ga odano čekaju; stoga mu je uspijelo da bez ikakva skoro otpora zauzme Bosnu. Sam kralj, Stjepan Tomašević krivokletno bude pogubljen na glas Bestamijeve fetve: »El mumini la juldegu min džuhurin merrejet-ni« (»Pravovjerni nek se ne da ugristi dvaput iz jedne rupe«). Patareni su hrlili, da se poklone slavodobitnome caru. Po starom turskom običaju sultan ponudi velikašima, da poprime islam, ako žele ostati svoji u svome i sačuvati prava i posjede. Pošto su patareni u mnogim vjerskim točkama stajali bliže islamu, nego katolicima, nije nikakvo čudo, da su listom pre-lazili na islam. Katoličko plemstvo sa mnogobrojnim katolicima razbjeglo se na sve strane. Ostatak ostataka pokori se sultanu i postane raja voćei se i posjeda odreći, nego li na islam prijeći. Postupak patarena Fatihu je iznenadio; za to im potvrdi sve stare povlastice izuzevši jedino prijašnje naslove. Svima velikašima u nasljestvo podijeli turski počasni i ple-

mički naslov »beg« i uvrsti ih u vojsku kao lenske vitezove. Ni u jednoj turskoj pokrajini ne nalazimo nasljednog plemstva, već samo u Bosni i Hercegovini. Vastelići i gragjani uvršteni su u red spahijsa⁵.

Pripominjući ovdje, da sam namjerice zadnje važne retke citiro po muslimanskom piscu Safvet-beg Bašagiću, prelazim na agrarne odnosa. Agrarno-pravni odnosa i poslije pada Bosne ostadoši isti, ali ne ostade isti broj kmetova. Odmah u početku turskog gospodstva u Bosni umnošje se broj kmetova, možemo reći, prekomerno.

Mnogo se katoličko plemstvo iseli iz Bosne u austro-ugarsku zemlju, a njihovi se neprekretni posjedi razdjeli među odane prirvraženike: poturčene patarene i među doseljene turske velikaške porodice: Čengiće, Miraleme, Sulejmanpašići i druge. Isto tako mnogo plemstvo bude pogubljeno, pa i njihovi posjedi zapamu patarene: begove i spahijske. Napokon se mnogi katolici moradnu i odreći svojih posjeda, nego li preći na islam (a to je bio uvjet, pod kojim su svoj zemljistični posjed mogli zadržati), te se i njihovim posjedima obraduju prirvraženici slavodobitnika-cara. Naravski, da ovih kršćanskih posjeda nisu uzeli begove i spahijske kao same beglike, već kao kmetovska zemljista, jer drukčije ih ne bi mogli obragivati, pošto njihov posao po duhu osmanlijskih nazora i ustanova nije bio obragivanje zemljista, već ratovanje po gajarskim zemljama. A ovi novi čitljivi isto tako nisu mogli biti kao prosti zakupnici zemalja, a još manje kao robovi, jer pod tim uvjetima ne bi bio ni jedan kršćanin osto u Bosni — kad su se i onako hrpiće iseljavali, sve dok se ne zaute za biježeće kršćane fratar, fra Angijo Zvjezdović, isposiovanjši kod Fatihu na Milo-

⁵) Safvet-beg Bašagić - Redžepašić: Kratka uputa u prošlost B. i H., str. 18. i 19.

draževu polju glasovitu »Ahd-namu«, kojom se franjevcima i njihovim vjernicima zavjeravala potpuna sloboda. I novi čitljivi bili su prema gospodarima u istome odnosa, kao i oni kmetovi prije pada Bosne. Osim drugih okolnosti, to je bilo i po duhu »Ahd-namu«, jer se tamo između drugoga obećaje i to: **da se od sultana Mehmed Kana svim plemićem i neplemićem zapovijeda, da nitko bosanskim svećenicima nit njihovim crkvama ikakvu zaprijeti ili dosagijevanje uzrokuje. Koji su pribjegli i vraćaju se, neka budu sigurni i nepovrijedivi; te nitko od Kanovih vezira ili moslemina nek se u njihove stvari ne miješa. I oni za se, svoje ljude, kuće, crkve i ako koje ljude iz inostranih krajeva dovedu, nek potpunu slobodu uživaju...)**

Iz Bašagićeva pisanja u gore napomenutom povjesničkom djelu slijedi, kao da iza pada Bosne nije više u Bosni ostao nijedan kršćanin, koji je nešto od zemljista posjedovo. To je previše rečeno, i posve bi crnu ljugu bacio na početak turskog gospodstva u Bosni, kad bi čovjek osto prije neosnovanog tvrdnji Bašagića. Ta se neosnovanost vidi iz same »Ahd-namu« Fatihove, koja dapače nenadalu slobodu i nepovrijedivost zavjeravaše svima katolicima u Bosni. Pa i osim »Ahd-namu« ja ču i drugim jakim dokazima jasno utvrditi, da su ne samo franjevci, nego i svi ostali kršćani mogli i pod turskim gospodstvom od pada Bosne pa do oslobođenja posjedovati i pokretna i nepokretna dobra. Evo tih dokaza osim »Ahd-namu«:

1. Mnogo takih zemalja imade, koje su pobožni kršćani, još u davnini ostavili franjevačkim samostanima kao zadužbine; a samostani se još i danas na užrat od-

⁶) Cijelu »Ahdnamu« vidi u Batinića: Djelov. franjevaca, I, str. 132. Zatim vidi »Ahdnamu« u Vladića raspravi u »Franjev. Olasmiku« 1896. g., str. 134. Tu »Ahdnamu« Vladić nešto drukčije domosi.

regicnim za to molitvama njihovih duša spominju.

2. Još u 18. stoljeću spominje se u Bosni glasovita katolička obitelj Brnjakovića (Andrija, Filip i Jakov), koja je stanovala u Sarajevu, bavila se trgovinom, ali imala i posjede: poznata sa svog trgovac-kog glasa i bogastva u ovo vrijeme na prvim tržištima Europe i na dvorovima mnogih zapadnih vladara. Ova je obitelj bila glavnim bankirom, otklen su bosanski franjevci u nevoljama silne novce uzajmljivali.

3. Jukić god. 1851. u svom »Zemlj. i Povijest Bosne« na str. 160, (opaska 5.) spominje, da 200 kršćanskih kuća u Bosni posjeduje »zemlje i ostalog imanja«, koliko jedna muslimanska kuća.

4. Gučogorac (pseudonim) u »Hrvatskom Pravu« godine 1906. fermanima iz god. 1737. i 1740. dokazuje, da kršćanska i muslimanska općina zajedno imade pravo posjeda i ispašivanja na nekim zemljistima Vlašića. Spomenuti dopis u »H. P.« pretiskan je u brošuru iste godine pod naslovom: »Travničkim dželepčijama«.

5. Dr. Vlad. Čorović g. 1909. saopćujući »Nekoliko fojničkih pisama« u »Glasniku zem. muzeja« pod br. III. na str. 482. donosi ugovor između fojničkog franjevačkog samostana i nekog Nikole Selakovića: »Razminismo s Nikolom Selakovićem njiju za njivu kod naše kuće pod Selaković i okrajak njegove šume nad njivu, da on nema ilake ni u čemu; iだ smo mu vrto prid kućom njegovom, nad kućom i pod kućom i dio našega givna i voće. Još mu na to odbodosmo zemlje pod njegovom njivom, a on nam potok u gaju aliti pod gajem.«

6. Sejh Seifudin Kemura god. 1909. u »Glasniku zem. muzeja« donoseći »Turske dokumente za povijest bosanskih katolika«, spominje i jedan na str. 568. dokument, kojim: »Angelija, kći Ivanova, a umuka Neškova, koja od nekog vremena stanuje u selu Sutjesci, visočke nahije, a prije je stanovala u Latinluk-mahali u Sa-

BIBLIOTEC
SARAJEVA

rajevu», a imavši u spomenutoj mahali jednu kuću sa jednom sobom i magazom na donjem spratu, na gornjem dvije sobe, pa »avlju« — te se svega ovoga: i kuće i zemlje odriče, da »u ovoj kući svećenici podučavaju diecu u evangijlu i da se time vrši dobročinstvo«.

7. I danas još imade nekoliko sela u Bosni, žitelji im porijeklom dolaze od starih plemičkih obitelji, a ne poznate, da su ikada kmetovi bili. Ta su sela: Aljnići, Bjelavići i Vazgeči u okolini Sutjeske; Pokrajčići i Brajkovići kod Gučegore; Blistrica i Tješilo kod Fojnice; tako slobodnih kuća imade nadalje u okolini Jajca, Kotor-Varoša i Varcar-Vukufa; u okolini pak Livna slobodni su od davnina bili i svoju zemlju imadu: u Vidušima obitelji Matića, u Mišima Batinići, u Zagoričanima kuća Mihaljević.

Dakle: kršćani su i poslije pada Bosne ne samo mogli posjedovati zemlju, nego su dapače i posjedovali: makar taj posledi bio vrlo neznanat! Sto je ipak bilo uza sve to neisporedivo velik dio kmetova, razlog tome način čemo u slijedećem poglavljiju.

Otklen toliki kršćanski kmetovi u Bosni?

Sada istom dolazi najzanimivije pitanje u cijelom kmetovskom pitanju Bosne: ako su kršćani mogli po turskim zakonima posjedovati zemljiste posjede, otklen onda toliki kmetovi? I na ovo ču pitanje nastojati da odgovorim strogo prema faktičnim podacima, ne strašći se ni najmanje, da će koji obziran čovjek moći zažimeriti ikojem mom navodu.

Odgovarači na ovo pitanje, odmah ču u početku postaviti točke radi lakšega priječleda, a njih ču onda u posebnim otjecima razviti i dokazati.

Današnje veliko mnoštvo kmetova u Bosni i Hercegovini dolazi odatlen, što je:

a) dosta kmetova bilo i prije pada Bosne pod Osmanlije, koji su dalje i pod turskim gospodstvom ostali kmetovima;

b) kašnje su mnogi kmetovi nastali nasilnim otimanjem;

c) mnogi su današnji kmetovi dragovoljno postali kmetovima poradi nepovoljnih okolnosti, koje su u Bosni vladale kroz duge godine turske vladavine;

d) mnogi su današnji kmetovi, osobito kod pravoslavnog elementa, nastali naseđivanjem.

1. Da je dosta kmetova u Bosni bilo i prije nesretnе godine 1463., to sam već dokazao u pregjašnjem članku; da su svи ti prijašnji kmetovi većinom i kašnje ostali kmetovima, toga ne treba dokazivati. Prelazimo odmah na točku, da je mnogo kmetova poslije pada Bosne nastalo nasilnim otimanjem.

Kad razmislimo osvajačko pravo srednjega vijeka, koje se sastojalo u tome, što bi pobedio rušio i otimo sve, što bi mu došlo do ruku, nećemo nimalo oklijevati, da vjerujemo nekim vijestima iz bosanske povijesti, koje javljaju, kako je Fatih Mehmed mnoge od otpornoga bosanskoga plemstva uništil. Povijest izričit spominje, da je Fatih Mehmed osim kralja Tomaševića i strica mu Radivoja još i mnoge od druge vlastele pogubio¹⁾. Ovim vijestima nije nam ni teško vjerovati, kad znamo, da je i sam kralj na vjeru pogubljen. Spominju stari anali, da je Mehmed II. ono žiteljstvo Bosne, koje ne htjede primiti islam, za pljen dao svojim privrženicima²⁾. Do stotin hiljada što muška, što ženska, da je u Aziju odvedeno³⁾. Doduše ne možemo sve ovo uzeti za potpunu istinu, ali nema razloga, te ne bi mogli vjerovati, da se je ipak mnogo osvete izvelo nad onim žiteljstvom Bosne, koje je u Osmanlijama gledalo ne samo neprijatelje krsta, nego i domovine. I sami su patareni, kao novi privrženici islama uhvatili ovu prigodu, da se osvete osobito nad katolicima, koji su njih prije počeli vjere uznenirivali.

¹⁾ Historia Gentis Slave p. 19.

²⁾ Šafarik: Acta Arch. Ven. k. II., 510 do 512.

³⁾ Knežević: Pad Bosne, str. 51.

Mi osim ovih opravdanih izvoda imamo i nekih faktičnih dokaza za našu temu. Poznate su stare bosanske plemičke obitelji: Dobretići, Hrvosevići, Brajkovići, Tolisići, Viševići, Dragičevići, Pavlovići, Pribinići, Jablanovići, Ostojići, Kotromanovići; ali danas o tim obiteljima, kojima tragovi još nisu posve izbrisani, nema ni govora kao o slobodnim ljudima, koji bi svoju zemlju od starina imali. Od starih plemičkih nekih obitelji, koje su se razrodile, opstaje još tragovi u selima; tako su: Brajkovići župa u blizini Gučegore, Dobretići selo u jajačkom kotaru, Viševice selo u kotorvaroškom kotaru, Pribinići mjesto u tešanjskom kotaru, Tolisa mjesto u brčanskom kotaru⁴⁾ — a većinom su žitelji ovih mesta starinom neslobodni težaci, makar da su se mnogi u skorije vrijeme iskupili. Ni o dragim obiteljima Hrvosevićima, Jablanovićima, Kotromanovićima itd. takogje govora nema kao o slobodnim ljudima. Od ovih i od mnogih drugih obitelji šta je bilo, da su svoja zemljista izgubili? Na ovo nam pitanje odgovara krvava povijest pada Bosne, kao što i kasnija teška vremena.

Kad je fra Anggeo Zvjezdović spomenut »Ahdnamom« od Fatih Mehmeda za franjevce i za kršćanski puk isposlovio slobodu i carsku zaštitu moglo se nekako živjeti, premda ne sjajno, pošto su se prevjereni patareni nemilo osvećivali nad katolicima, ne bojeći se cara u dalekom Stambolu. Sve je ovo ipak nekako išlo, dok za namjesnika na Bosnu ne dogle Ferhadbeg-zade Gazi Husref-beg god. 1506.—1512. Husrefbeg je bio namjesnik veoma energičan, a prema kršćanima silovan. On je sin Ferhadbega i sultana Seljuke, a unuk Bajezida II. Poradi ovoga svog visokog rodbinstva moglo je Husrefbeg nesmetano provagliati na Bosni, što

⁴⁾ Tolisa, Donja Mahala i Ugljara otvorene su god. 1863. pod Šerif-Osman-pašom za 16.500 dukata. — D. Božić: Agrarno pitanje, str. 36.

god je zamislio, da će biti u korist islamske. Ovaj je turski namjesnik bio dvaput na Bosni: prvi put gore spomenutih godina, a drugi put od 1520.—1542. Već je za prvog svog namjesnikovanja silom i milom širio islam, otimajući posjede svima, koji ne htjede prevjeriti i prigrilit muslimanski vjerozakon. U tom je smislu revidirajući tajpije i proveo podjelu dobara, a za to je bio prozvan »elemirom«, što će reći u našem jeziku: »djelitelj zemalja«. Priopovjeda se još i to, da je Husrefbeg jedanput pozvo preda se svu gospodu bosansku, zaiskavši od njih povelje, tobože da im ih potvrdi. Kad su pak ovi pred njega došli, spali taj silmik povelje svih onih, koji ne htjede na islam prijeći; mnogi plemići se nisu dali prevariti, već su makli preko Save u tuge države, ostanuvši dakako iza sebe zemljiste posjede Husrefbegu na raspolažanje⁵⁾. On je znovo Sarajevo u središtu kršćanstva (Vrhbosna), pak je u samom svom gradu učinio mnoge zadužbine, između ostalog podignuši na Balkanu najlepšu džamiju, koja i danas opstoji pod imenom »Begove džamije«; za tim je u istom ovom mjestu podiglo Kuršumliju (medresu), Haniku (druga medresa), Musaferanu (gostinjac za muslimane). I uopće treba spomenuti, da je Husrefbeg zasnovatelj vakufskih dobara u Bosni. Priopovjeda se, da je ovaj puta do 20.000 kršćana prevjeroni na islam, do 9000 da je sasjećeno, a do 30.000 da ih otišlo u Aziju u progonstvo⁶⁾.

Teško je ovo sve primiti pod golu istinu, ali teško je ovim vijestima i neverovati, kad se uzmu druge okolnosti u obzir. Istina je naime to, da je Husrefbeg uništil Vrhbosnu i u njoj crkvu svetog Pe-

⁵⁾ V. Batinić: Djelovanje franjevaca, II., str. 1—2.

⁶⁾ I. F. Jukić: Zemlj. i Povj., str. 142. — Ilirska kronika.

⁷⁾ O. A. Knežević: Carsko-turski namjesnici, str. 20—21.

tra, a od njegovih krasnih stupova, da je napravio današnju »Begovu džamiju«. Godine 1524. (za drugog namjesnikovanja Husrefbegova) bješe razoren samostan: u Kreševu, Pojnci, Visokom, Konjicu i Sutjeskoj¹⁾, te iste godine bude u Sarajevu pogubljeno dvanaest braće franjevaca. Jedan pisac spominje dapače, da od porušenih samostana nije kamen na kamenu osto. Malo kašnje na sličan način strada i samostan u Mostaru, a pogubljeni budu po svoj prilici za Husrefbegova vladanja u raznim mjestima Bosne i Hercegovine: fra Andrija, fra Josip i fra Mijo u Blatu; fra Stjepan iz Posušja i fra Ljudevit s Vinjana u Duvnu; fra Luka Broćanac, fra Leon iz Vrlike, fra Luka Duvnjak, fra Marko iz Tihaljine i fra Petar Ramljak u Rami. Ljetopisac, kad ovo navodi, dalje još pridomeće: »Broj mučenih od Turaka najprije u Bosni, a za tim u Hercegovini tako je velik, da bi nam trebo zapisati onoga Boga, koji je njih ovjencao; kad bi htjeli doznati sve; dočim ovde pobrojeni sadržaju najmanji dio mučenih na okrutne načine za našu svetu vjeru²⁾. Ne piše pisac ovoga tako baš neopravданo, kao što će se mnogim na prvi mah učiniti, jer je u vrijeme feta bilo oko 30 franjevačkih manastira u Bosni, a svakom je manastiru Fatih Mehmed II. ostavio i vakuf, iz kojeg bi se manastir uzdržavo. Od tih je manastira dosta porušeno za vrijeme Husrefbega, a zemlje su manastirske ugravljene i podijeljene drugim³⁾.

Oko godine 1526. bude i u Jajcu franjevački samostan srušen, a kako je kazivo fra A. Kneževiću neki jajački mudir,

¹⁾ V. Batinić: Djel. franjevaca, II., str. 12.

²⁾ Santovski, Bakula i Fabijanić kod Batinića: Djel. Franj. II., str. 13.

³⁾ Ovako je fra A. Kujundžić dokaživo pred vezirom u Sarajevu 1863., boreći se za fratarske »meħafluke« — vidi: Strukić: Povj. crtice Kreševa, str. 133, mjesnici, str. 21.

Sulejmanbeg: god. 1517. pokajaše se »poturice« iz Dnoluke, što su prišli na islam i ne mogući trpjeti nasilja, koja je Husrefbeg nad kršćanima izvodio, jednoga petka združe se s drugim kršćanima i udare na muslimane, koji su u džamiji klanjali i sasjeku ih. Doznavši za ovo Husrefbeg, naredi da sva Dnoluka plaća desetinu za »Begovu džamiju« u Sarajevu. Tako je i do današnjega vremena Dnoluka pod vakufom Begove džamije u Sarajevu; a od onoga vremena nisu smjele biti jajačke kapije otvorene, kada muslimani klanjuju petkom u džamiji⁴⁾. Sto više: dnlolučki muslimani petkom nisu smjeli nikako ići u džamiju, koja je megaju zidovima Jajca, nego su imali svoju džamiju pred kapijom. Običaj, da se Jajce petkom zatvara, trajao je sve do okupacije, a dnlolučka džamija pred kapijom još i danas postoji.

Nisam navodio gornjih patnja, koje su podnijeli franjevci i kršćani za namjesnikovanja Husrefbegova stoga razloga, što bih htjeo ponavljati stare nezgode, već jedino s tom namjerom, da utvrđim činjenicu, kako je Husrefbeg bio nasilan i nepravedan »element«, pak je pregledavajući tajku i razmjeravajući zemlju silne zemlje oduzeo kršćanima, i te zemlje kmetlucima učinio. Mnogi su kršćani radi Husrefbegova pogonstva iselili iz Bosne, a na njihovo je mjesto taj Gazić nekakve »Surfe« i »Vlahe« naseljivo, kao što ćemo kašnje vidjeti.

Ukmečivanje kršćanskih zemljista Iza Husreibegovih vremena.

Pod ovim će naslovom govoriti o dvije vrste ukmečivanja kršćanskih zemljista: ukmečivanje fizičkom silom i ukmečivanje po nuždi nevoljnih vremena i prilika, u kojima su kršćani bili prisiljeni, da se sami obiju otkreću svoje stohode.

Gовориće i ovde samo sa historičkim podacima, a molim čitatelje, da iz njih nekakvih drugih zaključaka ne izvode, do

⁴⁾ O. A. Knežević: Carsko-turski na-

li agrarno-pravnih! Kakve god vrste uzbugljivanje daleko je od namjere mojih redaka.

Vuk Stefanović Karadžić u svom »Lexikonu« pod riječju »čiftčija« pripovijeda i ovo: »Ja sam godine 1838. bio u Splještu s jednim Hercegovcem iz Mostara, po imenu Hristom Perinovićem, koji je od svoje kuće ondje bio dobjeo, što je imo kuća od svoga Čitluka, pa Turci htjeli, da im proda na silu, a on nije htio, nego je voljeo ostaviti svoju i kuću i baštini i pobjeći u drugo carstvo.«

Tako Vuk o jednom događaju, ali i dalje on još sam od sebe nadodaje: »Može biti, da su gdje koga selila još od starine imala ovako svoje gospodare, ali su ih najviše počitlučili, n. pr., kad kakav čovjek što skrivi ili ga Turci za što objedje, pa hoće, da ga pogube, on pripadne kakome turskoj glavaru: »aman, aga, ne da me: tvoj sam i Božiji do vijeka.« Po tom aga rekne, te ga puste, i on ostane njegov Čifčija. Kad se ovako u kakome selu počitluče nekolike kuće, ostale seljake aga nudi, da mu se počitluče, pa ako neće, on im zatvori stoku, kad nagle na zemlji onih svojih Čifčija, i globljava ih, dok mu se najviše i oni ne prodadu. Ja sam zapamtio, kako je Alipaša Vidač 1803. godine hvatao Klupčane te vezao i bio, dok mu se nijesu prodali.« Vuk ovo pošlije pripovijeda doduše općenito, ali najviše za Srbiju, međutim nadodaje: »Čitluk-sahibije su i u Srbiji bile narodu gore od svih ostalih Turaka, ali su opet prema bosanskiem Čitluk-sahibijama bile smilje i hosilje.«

Vuk je u svome riječniku prema svrsi, koju je imo, posve u kratko opisao položaj kmetova u Srbiji i Bosni, poradi nekih nasilnih acta, što je pozaliti. Prijesnji su se oisci bavili više glavama, nego li drugim vremenitim dobrim.

Naoće je pripomenuti, da su bosanski franjevci slabo opisivali stradanje kršćana u zemljistima, kao da je ovo bila posve neznačna, dapače mištetna stvar prema

drugim »zulumima« — prema vlastitom životu, koga su često puta gubili i fratri i ostali kršćani. Kao da im do gubitka zemljišta nije ni bilo mnogo stalo, samo nek je glave na ramenu! A ovakih bi primjera bilo u povijesti Bosne jedna silesija. Kad su za Tahir-paše (1847.—1850.) uvedeni sarahori (komora), kojima je bila svrha, da nose municiju i hrana za tursku vojsku, pošto je dužnost sarahorluka spadala većinom na kršćane, nastale su nove prilike, da se kmetovi umnože. Mnogi su otisli nositi komoru turskoj vojsci, pa se više ne vratili. Spahija, uz kojeg bi otisli sarahori, odmah se obogati kojim selištem. Sarahorluk je još i danas kod Bosanaca predmetom najveće kletve, te se rekne konju, kad mu se najviše zla zaželi: »da b o g d a komoru nosio!« Isto bi tako bilo, kad bi na kojigod drugi način (ubistvom, bijegom u planinu itd.) nestalo kojeg kršćanina.

A sad će spomenuti jedan primjer stvaran, kako se kršćanima zemlja otimala još u 19. stoljeću. Jukić u svom »Zemljopisu« na str. 42. govoreći o Mahmut-paši upravitelju tuzlanske nahije veli, da je ovaj sa svojim sinom Osmanbegom »žalosno raji ne samo zemlju pootimo, već ju i na prosački štap dotjero«.

Isto tako veli Jukić u istom svom »Zemljopisu« na str. 66., kako je Ali-paša Rizvanbegović, vezir hercegovački pripustio »Turcima«, »da od raje otimiju, štogod više mogu«, te su i »pootimali (nastavlja pisac) zemlje, novce i blago živo; a paša nad sve ostale. Godine 1841. protjera u vrijeme najveće studeni iz Mostara preko 570 kršćanskih porodica na suhoj pravdi.« Dalje veli Jukić, da se je pod Alipašinim vezirovanjem iz Hercegovine u Bosnu preselilo preko 10.000 duša.

Ovdje moram pripomenuti, da Jukić nije strančar.

Druzi primjeri: Neka stara kuća Ćurića u Buškom Blatu imala svoju zemlju; ta je zemlja poslije došla pod Numbegoviće iz Podhumu (kod Livna), a da je Ću-

BIBLIOTIKA
SARAJEVA

rići nijesu ni poklonili ni prodali — a niti su izumrli. Šta je bilo? — Još jedan primjer: U Glavicama (kotar Livno) neki Simić imagaše svoju zemlju, na kojoj danas stoji više kuća. Sve te zemlje, čuo sam, da su dobili Bašatlje za 500 (pet stotina) groša, t. j. za 80 kruna. Kako su ovi begovi dobili tako zemlju jeftino, ne znam.

Druge vrste prisvajanja kršćanskog zemljišta bilo je izobilno — a to je: prisvajanje kmetovskih krčevina iskrčenih na erarskom zemljištu. Ovo je bilo tako običajno, da na pojedine primjere ne bi trebalo ni upozoravati. Malo će koji od odraslijih čitalaca biti, da ne bi znao makar koji primjer. Kmet naime, koji bi iskrčio gdjegod šumu ili obradio meru, ne bi na te parcele dobio tapiju, već aga. Kmetu ni na pamet ne bi padalo, da obrajene parcele državnog zemljišta na se uknjiži. Moguće, da se je to za to događalo, što kmet ne bi ni smio obraditi državnog zemljišta bez aginske zaštite. Istina je to, da bi mnogo puta (moguće većinom) aga na takо obragjenu zemlju poklonio kmetu trećim na 3—4 godine, dok mu se trud isplati. Ima primjerā, gdje je aga poslije okupacije dapače tražio, a često puta i dobio pravo vlasništva na veće i manje parcele državnog zemljišta, ne imajući za sebe nikakvih više dokaza, nego da mu je na tom mjestu njegov kmet makar nešto obragjivo, n. pr.: kupusni ili duhanski rasadnik; ako je govorila bilo o šumi, onda je aga često puta prisvajao kompleks šume samo s tim dokazima, što se je negov kmet iz tog ili iz tog kompleksa šume drvario, ili je krmke žirio. Mnogo je puta aga svoga kmeta dotlenštio, da u sferu šume njegovih kmetova drugi ne bi smio zalaziti niti poradi drva niti za to, da krmke žiri. To je već mnogo puta iznošeno za dokaz, da taj i taj kompleks spada na toga i toga agu.

Ta epoha prisvajanja kmetovskog iskrčenog zemljišta prestala je pred jedno 15 godina. Danas bi već teško bilo naći

jedan takav događaj od skorih dana, pošto je već u narod prošlo toliko prosvjete i samopouzdanja, te nema više toliko onog servilnog pojimanja: da se bez age ne može ni do cara, ili: da je reko i car, što aga rekne.

Reko sam gore, da za ovu vrstu prisvajanja kršćanskog zemljišta ne bi trebalo ni primjera navoditi, ali ipak, da se makar u javnosti ne bi u ovome oslabila vjerodostojnost, navest ču koji primjer. I danas se čuje poslovica u narodu: »da Vlah (kršćani uopće — op.) usadi na glavi dva zrna, aga bi reko: vlaše, to je moje.« Navodim i primjera: Andrija Vidović u Dobrom (Livno-Vidoši) iskrčio kraj soga selišta jedan dolac, njegov aga zahtjevo sudbeno, da mu se iskrčena parcela dade, premda je od aginske zemlje bila udaljena pol kilometra. Drugi slučaj: oko godine 1856., isto u Vidošima braća neki Vidovići iskrčili zemlju, dosta veliki kompleks erara i veliki trošak učinili. Age Letišići tražili, da im se prizna pravo na iskrčenu zemlju; oni toga nisu dopustili, pa su morali seliti sa kmetovskog selišta. I ta nekoč bogata obitelj poradi toga dogje na proslački štap. U Kotoru kod Banjaluke neka obitelj Kovača iskrči zemlju u eraru; nisu ni pomislili, da na se uzmu tapiju vlasništva; zemlja je upisana na agu, nekog Hadži Selima, a kašnje ju spomenuta kmetovska obitelj kupila od potomaka Hadži Selimovića. Još jedan primjer: u Carevu polju (Jajce) neka obitelj Martinovića iskrčila podobar komad zemlje zvane »Lazine« uza zemlju njihova bega, Seribega Hafizadića. Kašnje je Seribeg i ovaj komad zemlje metnuo pod kmetovsko pravo. Seribeg umro, a po mirazu njegove kćeri oval kmet zapo, kažu, odvjetniku Hrasnici.

Više primjera neću spominjati, pošto su makar po kojoj okolnosti savremeni. Ovo prisvajanje po kmetovima iskrčenoga zemljišta došlo je dotlen, da su i franjevcu kao zaštitnici svoga puka moralno intervenirati kod turske vlasti. To se ra-

zabire iz pretstavke fra A. Kujundžića, tada provincijala u Bosni, koju je dao na vezira bosanskoga, Huršid-pašu 20. svibnja 1853., a glasi 2. točka te predstavke: »Narod katolički u Bosni podučen je, kako će obdržavati pravu vjernost i podložnost prema svome caru i bio je vazda u oporbi sprama uzgornosti drugih naroda. Nu bušući katoličestvo u Bosni presiromašno i ugnjeteno, politika carstva morala bi zaузeti srestva podupirajuća katoličestvo, da tako oporba postane krijeplja i snažnija. Ovo srestvo moglo bi biti slijedeće: Valipasha putem sebi najbolje poznatim moglo bi podučiti muselime i kadije u Bosni, da budu prikloniti katolicim, kad koji od njih hoće iskrčiti zemlju šumom obraslu onde, gdi nijesu gajevi potrebiti za japiju, da im dadnu pismena dokumenta od zemalja iskrčenih, da su vlasnici. Ovakvu priklonost imala bi ukazivati vlada, kad koji katolički hoće kupiti koje zemljište, makar i od Turčina.« Ovakvo prestavku, koje visoka Porta ipak uvažila nije'. Slično se nešto doznaće još iz pisma fra Mije Gujića god. 1863. posланог na fra A. Kujundžića, tada gvardijana u Kreševu, gde fra Mijo piše: »Ništa nisam mogo opremiti, da nas se progju. Turci hoće zemlju da pišu, išču starinske oprave i nude nove. O kom parčetu zemlje pojmenice nemamo starinske tapije, hoće: da i nije naša, nego ju daju drugome. Oni su svu našu zemlju po sebi popisali; kmete hapste poradi lanjskih desetina. Sutra ja (i fra Jako Bala) hoćemo u Sarajevo. Inomisne pogrite i Vi sutra. Pokupite argumenta protiva zulumu Alibega i Muhamedage, osobito poradi krčevina, što su svitini počinili. Ovo se već durati ne može.«¹²²⁾

Ne može se pobiti, a ni poreći, da je bilo u Bosni aga i begova takovih, kojima

^{122.)} Strukić: Povj. crtice Kreševa str.

^{123.)} Strukić: Povj. crtice Kreševa str.

^{124.)} Strukić: Povj. crtice Kreševa str.

se je moglo kmetovati od miline. Dapače se događalo mnogo i takovih primjera, te se kmet ne bi htio nipošto otkupiti; a za svog bi bega ili agu rado pogino ko i za rojeni prag. I ovi su primjeri opće poznati, te ih takogje ne treba spominjati. Toga je pred 10—15 godina takogje više bivalo — a to u ono vrijeme, dok se svijet nije izradio, a sa ostalim svijetom i aga. Li-jepa su bila vremena, kad je aga sam svoje kmetove obilazio ili je među njih slao ozbiljne i pravedne subaše. Danas se više tako ne radi. Aga sam jedva kada igre svojim kmetovima, a isto tako ne baš često puta izabire mirne i pravedne subaše sebi. Mnogo se puta među kmetovima događaju nemiri samo za to, što se za subašu izabere obijestan, a uz to i najgladniji čovjek — često puta i takav, koji misli subašlukom popraviti svoj raskopani i rastrošeni imetak.

Kako gore rekoh, ovo je učestalo u skorija vremena. I prije je sličnih stvari bivalo, ali mnogo manje. Prije su kmetovi mnogo bolje stajali uz age i begove. Aga kmetu nije bio samo njegov gospodar zemlje, koji uzimaje tretinu, nego mu je bio i kula, gdje bi u mnogim progostvima našo zaštite. Drugi aga nije smioobično pod živu glavu darnuti u tugjege kmeta. Pri svake vrste zuluma kmet ie i u age tražio obranu svoga života i svojih prava. Agi pak nešto iz humaniteta, a nešto i iz vlastitih interesa stajalo je mnogo, da svoga kmeta zaštiti. Prinesimo se u prijašnja vremena, kad je bio samo jedan car, i on daleko, ali stotinu drugih gospodara, koji su napredak sebi, svojoj obitelji i svome imanju tražili u povredi pravlj nejačega! Najlakše se bilo obogatiti na kmetu. Kmet je imo jedinu zaštitu: da ga štiti fratar, ako je kršćanin; riegle pop, ako je bio pravoslavni, onda je dolazio i aga, ako je bio dobar. U najgorem slučaju: šuma ti mati! Jurjev da-nak hajdučki sastanak!

Prema tome: uvijek je raji bilo stalo, da više pazi na život i obitelj, nego li na

slobodni posjed. Za to je mnogo kmetova načini, koji su se dragovoljno pridali agi, da mu kmetuju sa svojom prije slobodnom zemljom, pošto prije kao slobodni ljudi nisu imali moćne zaštite, a kao po nekoj dužnosti aga je smatran, da mora svoje kmetove braniti od svih napadaja.

Navezat će i za ovo koji primjer. Davnog je to bilo: kršćanska kuća Čurića u Buškom Blatu predade sebe i svoju vlastitu zemlju Numbegovićima u kmetovanje, da ju ovi štite od Bašatlja, kad su se s njima nešto parbili. Iza ovoga su Numbegovići i Bašatlje živjeli mnogo vremena u neprijateljstvu. Stari su mi ljudi pri povijedali, da se je cijeli Timar u Krajini iz istih razloga predo Džinicima u kmetovanje, što ovim begvima može služiti u pohvali. — i su naime za to Timar počeli štititi od krajiskih "benas".

Ima ovakovih primjera dosti, nego ja ih prešućujem. Mislim da je stvar onće poznata.

I na taj su eto način doprinijele okolnosti, da se kmetovi umnožaju.

Koloniziranje Bosne poslije kosovske bitke 1389. g.

Ziteljstvo Bosne i Hercegovine, kako je unišlo u godinu 1387., nije sve autohton. Bacimo na stranu naseljene Španjole židovske vjere i druge neke manje skupine, ali ni samo kršćansko ili muslimansko urogjeno ziteljstvo nije sve ovdje starosjedišća. U našu temu ne ulazi ni to, da po gragjanskim uopće i po seoskim begovskim mnogim tipovima odgonetamo, kako ti tipovi nisu čisto slovenski — makar da i jesu već slovenizirani. Za neke velike muslimanske begovske porodice znade se, da su starinom iz Turske. Mi smo 2-3 takove porodice već spomenuli. Još bi imali istražiti neke muslimanske omanje aginske porodice, čiji su djedovi iz Turske došli u askeru, pa su za svoje usluge iskazane državi bili obdareni spahilucima i kmetovima. Megutim, ni ova stvar ne bi ulazila zgodno u našu temu, pa joj se radi toga a i radi tereta njezina

na ovom mjestu uklanjamo. Dapače i samih katoličkih mjeseta imade, koja odaju, da su starinom Hrvati, ili iz Dalmacije — osobito iz Dubrovnika. Na to nam daje slutiti i govor njihov. Takovih katoličkih drevnih naseljenika imade u mjestima, gdje su još u staro doba bili takvi majdani ili su bila trgovačka središta: kotar pojanički, kotar visočki i druga neka mjesta. Ipak ovi katolici, kako se čini, nisu došli u Bosnu od nevolje, već najviše da trguju, ili da rudu vade. Glavni dio žiteljstva Bosne, koji je u godini 1878. unišlo kao urogjeno žiteljstvo, ali ipak nije starosjedišća, jest pravoslavno. Mi pod starosjedišćkim žiteljstvom Bosne razumijemo ono, koje je unišlo ovamo s glavnom seobom Hrvata. Za to ne brojimo među starosjedioce ni one Srbe, koji su poslije velikoga poraza ujedinjene srpske i bosanske vojske na Kosovu god. 1389. naseljeni po nekim krajevima Bosne, a osobito u okolici Jajca. Kad je naime na Vidovdan spomenute godine na Kosovu potučena vojska cara (kneza) Lazara, a Srbija svoju slobodu izgubila, onda su mnogi Srbici pod zaštitom vraćajuće se bosanske savezničke vojske doselili u Bosnu, te se nastamili osobito u Vrhovinama u okolici Jajca¹⁾. Naveo sam već povelju kralja Tomaševića, kojom neka zemljista god. 1461. daruje svome stricu Radivoju, a u toj povelji stoji i to, da mu daje: »Rast²⁾ i Katun Vlahah, koji su mu sad u državi i koje bi posli prinašo, što ne bi ispod naše službe bilo.« Veli daklen povjela za ove »Vlahe«, da su mu sad u državi, pa ih daruje stricu Radivoju, ali daruje i one, »koje bi posli prinašo,« ali dakako pod uvjetom — t. jest: daje samo one »što ne bi ispod naše (Tomaševića) opa službe bilo; dragim rječim: kralj daruje Rad-

¹⁾ Savl. Dašagić, »Kratka uputa u p. B. i H.s., str. 17.

²⁾ I danas imade u okolici Travnika veliko planinsko ispašiste »Rast«, na kojem uživa pravo servituta pravoslavno ziteljstvo.

— Nešto malo u tikvi baruta.³⁾
I pravoslavni i muslimani katolicima iz poruge reknu: »šokac«.

Sad ćemo na stvar. Što znači riječ »Vlah«? Riječ »Vlah« moguće dolazi od latinske riječi »vilanus«, što znači seljak. Kad su Hrvati došli u Dalmaciju i razrušili napućenu Salomu (Solin), latinski je žiteljstvo iz svih gradova putovalo u sela i na otroke. Za nekoliko vremena ovo se je latinsko žiteljstvo s otokom vratilo na kopno, ali pošto su Hrvati imali nadmoć, latinski je žiteljstvo potisnuto u krajeve i u brda. Hrvati su ih onda počeli prema njihovu jeziku nazivati »vilanusim«, t. j. seljacima, a onda se to razvilo u naziv »Vlasi«; ali naopak redom, t. j. tako: da je od višebojnoga »s«, nastala jedinica sa »h«, gdje je opet »n« ispalo, kao nenaravno na ovom mjestu. Prema tome ovaj naziv »Vlah« prvotno je naznačivo samo latinskog seljaka, ali kašnje je ovaj naziv iz poruge prešao uopće na one, koji su stanovali po selima i bavili se većinom stočarstvom, a makar se u nečemu razlikovali od Hrvata — u ovom slučaju vjerom. Prema tome riječ »Vlah« naznačavaše u najstarije doba čovjeka samo latinske narodnosti, a kasnije je ovaj naziv prešao i na pravoslavne, dok je za muslimane bio drugi porugljivi naziv »balija«. Prema najstarijemu pojmu riječi »Vlah« naš je narod cijelu jednu zemlju, u kojoj su žitelji bili »Romani«, nazivao »Vlaškom« zemljom, a pošto su ti »Vlasi« bili crni, nazvali su ih turskim izrazom »Karavlaš«, a njihovu zemlju »Karavlaškom«.

Moguće, da su Hrvati Srbe počeli iz poruge nazivati »Vlasima«, što su vjeroj bili jednak s onim pravim »Vlasima«, koji su za pohod turske vojske po Evropi sve od pada Bosne s ovom istom vojskom došli u naše ovamo krajeve u svojstvu, kako ćemo ih kašnje opisati. To su tim lakše mogli učiniti Hrvati u Bo-

sni, što su pravoslavni većinom bili kao nezaštićeni elemenat potisnuti u sela i bavili su se s onim istim prijoritom poslovima, kojim i oni dalmatinski »vilanusi«; dok su se Hrvati (katolici) ili priklonili pod zaštitom svojih fratara po gradovima uz muslimane, ili su se barem držali u neposrednoj blizini gradova. Da je taki razmještaj katolika i pravoslavnih, to viđimo i danas.

Razjasnivši naziv riječi »Vlah« vidimo, da se u onoj darovnici Stjepana Tošmašića izraz »kutun Vlahah« mora po svoj prilici razumjeti, da su to bili poslije kosovske bitke i srpskoga poraza g. 1389. naseljeni Srbi (a moguće nešto i pravih Vlaha) Bosni. Ovi naseljenici valju su pali na zemlje bosanskih velikaša, da ih obraguju, a po tom su bili i kmetovi.

Htjeti pak pod sigurno razumjeti, da među spomenutim naseljenicima nije bilo ništa Srba, već da su bili pravi Vlasi, to jest »Romanie«, čini mi se poteško. Ne znam naime, otklen bi Vlatko Vlahe uzeo? Istina je, da se često puta u starih bosanskim listinama Srbi nazivaju upravno »Srbljima«, ali taj naziv tamo spada uvejk na »Srblje« kao stanovnike srpskih oblasti, a ne na Srbe, u koliko su oni srpskog plemena, makar da se nalaze kao podanici tugih oblasti. Mi bi zahtjevali nešto previše suptilnoga za ona vremena, kad bi htjeli da jedna bosanska uprava iz doba samostalnosti razlikuje Srba od Hrvata u plemenskom obziru; makar da su dobro razlikovali državljanstvo srpsko od bosanskoga (hrvatskoga)

Malo sam se više zabavio sa značenjem riječi »Vlah«, ali to je, mislim, potrebno za razumijevanje bosanske kolonizacije za turskoga vremena, što slijedi.

Koloniziranje Bosne za turskog vremena

Danas se uzimlje, da ima u Bosni i Hercegovini oko 800.000 duša pravoslavnoga elementa, koji se Srbima priznaju. Zna se pak, da prije pada Bosne u našoj domovini nije bilo ni iz daleka pravoslavnih pre-

ma katolicima; za to ni pravoslavnih biskupija nije bilo do samo dvije: za Hercegovinu stonska biskupija, za Bosnu dabarska biskupija sa sjelom najprije u Dabru, kašnje u Mileševu. Za turskoga su vremena sijela ovih dviju pravoslavnih biskupija prenesena: stonske biskupije u Mostar, dabarske u Sarajevo. To je učinjeno za to, jer se za turskoga vremena pravoslavlje znatno pomnožalo, a prije onis svoga sijela prenosili u unutrinu zemlje, jer ovamo nije bilo mnogo pravoslavnog žiteljstva. Kada je za vrijeme slobode i proganjeno patarenstvo dolazio do toličkog položaja, da je i u samoj državnoj upravi igralo veliku ulogu, ne možemo pojmiti drukčije posvemašnju šutnju povijesti o pravoslavlju onoga vremena, već da ga u Bosni nije ni bilo u znatnoj množini. Sada usporedivši ova fakta iz povijesti sa današnjim brojem pravoslavnih i od sebe nam se nameće pitanje: otklon toliki broj pravoslavnog elementa danas u Bosni i Hercegovini? — Na to će nastojati da odgovorim, a to će ujedno biti razjašnjenje za činjenicu, da danas u Bosni imademo toliko mnoštvo kmetova, i ogroman dio njih, da su uprav pravoslavne vjere.

Neki srpski pisci¹⁾, a tako i »Sematizam dabo-bosanske metropolije« od godine 1886. nastoji dokazati, da su oni patareni, o kojima govori povijest za vrijeme bosanske slobode, za pravo bili pravoslavni, koje je rimska crkva progonila²⁾. Ovoga nije vrijedno ni pobjalti. Kad bi se pod velikim dijelom onih patarena, o kojima je govor u vrijeme Kulina bana, htjelo razumjeti, da oni nisu bili tvrdokorni heretici, već zalutani samostanči svetog Vasilija sa slovenskom službom božjom (u koliko su je onda obdržavali), ali za to i pristaše rimske Crkve, to bi se moglo primiti, ali one pata-

¹⁾ Protivi im se i Nićifor Dučić u 57. knjizi: »Glasnik srp. uč. društva«.

²⁾ Vidi: »Sematizam dabo-bosanske metropolije« 1886., str. 4.

rene uzimati za pravoslavne i kao takove, joj raspravi: »O episkopijama zetskoj i dabarskoj«, koja je otštampana u 57. knjizi »Glas. srp. uč. društva«, prepostavljajući bez i najmanjeg dokaza, da je u Bosni uvejk bilo pravoslavnog elementa, tvrdi: da je dabarski episkop bio sigurno episkopom cijele Bosne, jer se (veli taj historičar): »ne može drukčije ni razumjeti ni objasniti neprekidna egzistencija srpsko-pravoslavnog naroda u Bosni«. Na ovo primjećujemo: a za što bi se morala pretpostavljati »neprekidna egzistencija srpsko-pravoslavnog naroda u Bosni«, kad za to nema apsolutno nikakvih dokaza?

Ta ničim neosnovana pretpostavka nije potrebna historičaru. Mi na ovo nećemo odgovoriti pustom negacijom, nego dokazima. Prvi je dokaz, što u doba bosanske slobode, izuzevši stonsku biskupiju i podrinjske krajeve, koji su spadali na dabarsko-mileševsku biskupiju, nema govora o pravoslavlju u ostaloj Bosni. Dopušćamo nešto pravoslavnih naseljenika po unutrašnjem dijelu Bosne, poslije kosovske bitke god. 1389., kad pravoslavno žiteljstvo većinom neizvjesne narodnosti, a svakako nešto i srpske uz vraćajući se bosansku vojsku pod Vlatkom Hranićem ispred turske sile uskoči u Bosnu i naseli se u krajevinama velikog vojvode »Domnih Krajeva«, Hrvaje Vukčića, osobito u okolici Jajca, kako vele neki historičari. Drugi jedan takojer dokaz imade, koga ne treba omolovažiti. Po rodosloviju popa Stanislava Rupčića, kako ga Jukić donosi u svom »Bos. Prijatelju«, te po rodoslovju isto tako, kako ga donosi Fermendžin u »Acta Bosnae«³⁾ sravnjujući one mnoge i vrlo značajne plemićke bosanske obitelji sa današnjim obiteljskim i porodičnim imenima katolika, muslimana

³⁾ Fermendžin: »Acta Bosnae«, pag. 560—562.

i pravoslavnih"), nalazimo u onim doslovlijima većim dijelom porodične pisanje današnjih katoličkih obitelji, manjim dijelom muslimanskih, a skoro nikako pravoslanih obitelji. Sto nam to kaže? To nam svjedoči, da današnji pravoslavni svoj prilici samo za to nemaju svojih za-stupnika u onim rodoslovljima, što već-nom nisu starosjedoci iz doba slobode; muslimani imaju malo tih zastup-nika, jer su svoja mnoga obiteljska imena turcizirali; katolići većinom imaju ona-mo svoje panje, jer su uz poislamljene patarene bili glavno žiteljstvo Bosne je-pada. Mnogo i to upada u oči, što ma-lo imade pravoslavnih župa i sela, koja bi ogromnim dijelom slavila isto krsno ime. Sve različita krsna imena; a poznato mora biti, da isto pleme slavi isto krsno ime; isto se pak pleme po staro-sloven-skom običaju drži istoga kraja; ako daklen u jednom kraju narod slavi mnogo krsnih imena, znači, da se obitelji naroda u onome kraju nisu na istom mjestu razragjale, nego da su odnekle nadošle i tako se po-miješale.

Tako je kod pravoslavnih po Bosni počevši od Sarajeva sve dalje prema Bi-haču, dok se u istočnom dijelu Bosne na-protiv vide općenitija krsna imena; a to znači, da prema istočnom dijelu naše domovine imade sve više pravoslavnih st-a-rosjedica. I Hrvati-katolici imadoše svoja krsna imena, te su ih slavili sve do 19. stoljeća, kad ih ukide biskup Miletić, ne mogavši drukčije pripriječiti velikih na-rodnih mana, a osobito pjančevanja, koja su se pri slavljenju krsnih imena doga-gjala. U nekim mjestima Hercegovine katolici još i danas krsna imena slave. Žao

²⁾ Sa porodičnim imenima - pravo-slavnih poslužio sam se poznavanjem iz-iskustva, ali najviše »Šematzmnom dubro-bosanske metropolije« od 1884.—1885. i 1886., gdje su sve obitelji gotovo svih župa Bosne navedene, kakvo koja krsno ime slavi.

mi je donekle katoličkih krsnih imena, jer bi nam sada dobro poslužila pri etnografskom proučavanju naroda.

Koloniziranje Bosne za turskoga vremena.

I drugih još imade dokaza, da su da-našnji pravoslavni u Bosni većim dijelom naseljenici; a njihovo naseljivanje da u znatnom dijelu potječe od pada Bosne, te se u nekim zemljama, kao u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Vlaškoj za Srbe istom pod Turcima etnički znade, kako opravdano veli jedan srpski pisac³⁾. Ja k ovom pridodajem, da to isto vrijedi i za Bosnu. To naseljivanje pravoslavnog ele-menta iz Srbije, kao što i iz drugih slaven-skih pokrajina tadašnje turske carevine u Evropi i naseljivanje u Bosnu dogodilo se poslije kosovske bitke. Druga prigoda, kad se pravoslavni elemenat u Bosnu zna-tuje počeo naseljivati, bila je odmah po-slje pada Bosne, kada mnogi katolički na-rod od straha pred turskim čoporima ode iz Bosne na sve strane u obližnje kršćans-ke zemlje. Patih videći lijepe predjele bez ljudstva, zaželi dobiti k sebi kojeg kršćanskog poglavici, da tome seljenju u kraj stane. Došo mu je glasoviti fra An-gejo Zvezdović. Ispisovo je »Ahd-na-mu« i njoj slobodu vjere i posjeda za sve kršćane. Megjutim, ni ta »Ahd-nama« nije mogla povratiti sviju otseljenih katolika, iako jest zaustavila, da se ostali ne sele.

Sada nije preostajalo drugo, nego da car naseli svojih davnih i već ukröcenih podanika, koji se razumiju dobro u obra-gljivanje zemlje i u kmetovanje; a potrebni su bili za novih spahija. Tada se je već počeo pravoslavni elemenat u Bosnu nase-ljivati. Što su oni naseljenici bili narod-nosuci: Bugari, Srbi ili Vlasi, tko će to sa-dati. Moguće uprav, da je Srba bilo

³⁾ St. Stanojević: »Istorijski srpskog naroda« (1908.), str. 251.

mnogo, ako ne i najviše. Megjutim su ovi zaključci suvišni, pa ih ostavljamo⁴⁾.

Treća prigoda kolonizaciji Bosne po pravoslavnom elementu neizvjesnih na-rodnosti, a osobito srpske jesu razdoblje mletačko-turskog rata 1499.—1502., kada su osobito Zečani uz Turke pristajali⁵⁾. Tada su mnogi »Vlasi«, kako ih hrvatske kronike nazivaju, počeli doseljivati u hr-vatske pokrajine: Bosnu, Dalmaciju, Hr-vatsku i Slavoniju. Neke su predjele upravo sami ti »Vlasi« naselili. Svrha je tome bila, da ovaj kmetski elemenat pravoslavne vjere kolonizira krajeve, otklen bi svijet poutico ispred turskih pustošćih čopora, a često puta i u tu svrhu, da ču-vaju granice. Vojske su naime turske pro-lazile na Zapad, a pred njima bi išli »Vla-si«, koje oni zvalu »Martolozima«, pre-ma grčkoj riječi »χαρτολόγιον«, što bi označivalo: kršćanskog čuvara granice. Na taj se način u požeškom sandžakatu uredi u 16. vijeku »Mala Vlaška«⁶⁾. Slič-nim se načinom naselila i Lika. Ove su predstraže turskih vojski bile nagragjiva-ne time, što bi im se dalo na obragijvanje osvojeno, a opustošeno zemljiste.

Seobe ovih balkanskih kršćana u zem-lijie zapadne Europe tim se ragje dogagjale, što se god. 1557. na novo uzdignula peć-ska patrijaršija, koja je od ovoga vreme-

⁴⁾ God. 1868. (20. listopada) poglavi-ce bugarskog egzarhata poslaše po St. Srbiji, Bosni i Hercegovini poslanice na eparhije, u kojima su ih pozivali, da se pridruže bugarskoj crkvi; a u tim posla-nicima nazivlju se pravoslavni stanovnici spomenutih zemalja Bugarima, ne svoja-tajući toga elementa s drugog valjda raz-loga, nego što bi po njihovu mišljenju iz bugarskih krajeva ovamo naseljen bio za-turskog vremena. (Vidi: J. Ristić: »Spo-lijas, odnosiši Srbije«, str. 296.)

⁵⁾ St. Stanojević: »Ist. srp. n.«, str. 245.

⁶⁾ Smičiklas: »Oslob. Slavonije«, str. 100.

na postala zaštitnica svega pravoslavlja na Balkanu, osim Grka. Za patrijarhu pećkoga metne veliki turski vojskovogja i državnik Mehmed Sokolović (poturčenik) svog rođenog brata Makariju⁷⁾. Sada su ova brata objetuće radila na raširenju odanog pravoslavlja. Tako već rogiak Mehmed-paše Sokolovića, Ferhat-paša Sokolović godine 1578. dovodi iz Stare Srbije čopore pravoslavnih u Kraljinu, u ratne svrhe⁸⁾.

Zgodan primjer naseljivanju prav-o-slavnog elementa u Bosni imademo u pu-topisu Benedikta Kuripešića iz god. 1530. Te naime godine car Ferdinand poslije opsade Beča po Turcima opremi sultanu Sulejmanu u Carigrad poslanstvo, koje bi nastojalo isposlovati primirje s turskom carevinom. U poslanstvu je bio i Slo-venac, B. Kuripešić. Put im je bio i kroz Bosnu, a upravo je tada namjesnikom Bosne bio zloglasni po kršćane Husrefbeg. Kuripešić je marno bilježio svoj put i opa-žanja, te je iza sebe ostavio gotov napi-san putopis u njemačkom jeziku, koji je štampan god. 1531. Na naš je jezik jedan dio tog putopisa preveo Čedomil Mijatović u srpskim novinama »Vidovdanu« (god. 1863., br. 77—78, Beograd), a mi prema Č. Mijatoviću donosimo za našu temu zgodni fragmenat tog putopisa, kao što ga nalazimo u »Radu« Jugosl. Akademije, knj. 56. od god. 1881.

Piše Kuripešić: »Dalje su (Turci — op.) u pomenutoj kraljevini Bosni našli tri narodnosti i tri vjere. Prvo su stari Bo-đnjaci, koji su rimsко-kršćanske vjere, a tim je Turčin, kad je osvojio Bosnu, ostavio vjeru. Drugi su Srbi (Surfien), koje zovu Vlasi, a mi ih zovemo Ciganima i Marto-lozima. Ovi dotaze iz Smedereva i Beo-grada, a vjere su sv. Pavla. Treći su na-rod pravi Turci, koji su vojnici i činov-

⁷⁾ St. Stanojević: »Istorijski srpskog naroda«, str. 248.

⁸⁾ Bašagić: »Kratka n. u pr. B. i H.« str. 39.

BIBLIOTHECA
SARAJEVA

nici, a vladaju sasvim tiranski obima gore pomenutim plemenima, kršćanskim podanicima. Ostavio im Turčin vjeru, samo da zemlju obragaju (osim koga navede mladost i lakomost, da se poturči), a pušto im njihove svećenike, crkve i druge obrede. **Oni nisu bili dužni davati od zemlje, koju obrade, ni koj drugi porez, do jedne ugarske forinte godišnje, to jest 50 jaspra od svake kuće.** Ali sad ove godine, pošto je (Turčin) najveći dio Hrvatske osvojio i veliki dio Ugarske podložio, počeo je oba pomenuta plemena jače opterećivati i novim ih nametima mučiti, kao što će slijediti. Najprije započe tim, što po turskom običaju svake godine uzima iz svakog mesta troje, četvero ili petero muške djece, a uz to bira najljepše i najokretnije. Drago: uzima svake godine od osobbe mlade i stare osobiti porez od 30 ili 40 jaspri. Treće: na svaku glavu stoke, na svaku njivu, vrt, livadu, vršište, na svaku vrata u kući po nekoliko jaspri, tako da se po neki put pretjera svaka mjera. Uz to im Turčin ne dopušta crkve popravljati, niti im dopušta da nove zidaju; jer misli, da će ih tako prinukati na turčenje. S toga su pomenuti kršćani obju plemena vrlo nezadovoljni. (Kršćani) nam uvijek, kad dogosmo k njihovim stanovima, ne samo svoje kuće raspremiše, već nam kazivaju svu nevolju, što trpljuju od turskog golemog nasilja; pošto Turci pred nama tukoše nemilo ne samo stare već i mlade — pače i žene. Od straha nisu smjeli ništa od nas primati, no kada im platismo kriomicice, tajnim znakovima dadoše nam razumjeti, da bi ragli bili kod nas, nego li ovđje.⁴⁾

Dalje spominje Kuripešić, da su u »Gornjoj Bosni«⁵⁾ stanovnici dvoje na-

rodnosti: Turci i Srbi (Surffen), a onda nastavlja opet općenito: »Turci putujući čas ovamo, čas onamo, uzimaju kršćanima sve, što imaju. Po svoj Bosni mora svaki (kršćanin — op.) da je pripravan na rat, to jest: svaki mora, da ima osam, deset ili dvanaest konja pripravnih, pa čim mu se dadne znak, odmah mora polaziti, jer će inače izgubiti život i imanje.«

Ovdje svršujemo sa Kuripešića putopisom, ali će učiniti dvije-tri pripomene:

1. Kuripešić drži katolike za starosjedioce (stari Bošnjaci); a to je istina.

2. Turske vojnike i upravnike drži takogjer došlama, u čemu takogjer mnogo istine imade. Onda je još većina upravnika u Bosni, s kojim je Kuripešić općio, bila turske narodnosti. Istom su kašnje muslimani rodom Bošnjaci dobili povjerenje u Carigradu i dobili upravu Bosne u svoje ruke (baše i kapetani).

3. Pravoslavni elemenat u najvećem dijelu Bosne nazivlje Martolozima i Surffima, te ih drži naseljenicima od Beograda i Smedereva — prilično po kazivanju samih tih »Surffa«.

4. Vidi se, da su kršćani do Husrefbega u mnoštvu bili slobodni i od svoje su zemlje posve malo plačali — valjda samo državi, a Husrefbeg ih je počeo zaknećivati; što se takogjer slaže sa nekim povjesničkim vijestima, koje Husrefbega nazivaju »elementom«, to jest djeliteljem dobara, kao što ćemo vidjeti kašnje.

5. Husrefbeg je na posve lak način, za jedan mali samo neposluh oduzimo imanje kršćanima i valjda ih uknećivo.

Cetvrtu prigodu, da se pravoslavlje u znatnom broju useljuje u Bosnu, pružio je turski poraz pod Bečom god. 1683. Te se naime godine dokazalo kršćanima Europe,

⁴⁾ Kuripešić dijeli Bosnu na »Donju Bosnu« i »Gornju Bosnu«. »Donja Bosna« prostire mu se od Une i Save do »Vrhbosne« (Sarajeva), a »Gornja Bosna« od »Vrhbosne« do Zvečana ili Mitrovice. Za »Donju Bosnu« veli, da imaju tamo tri na-

rodnosti: stari Bošnjaci, Turci, te Surfi, koji dolaze od Smedereva i Beograda; naprotiv za »Gornju Bosnu« drži, da su joj žitelji samo dvije narodnosti: Turci i Surfi. Ovo se slaže s onim, kada rekoh, da u istočnoj Bosni ima mnogo starosje-

jika. Na ove je spadalo, da se brinu za sav preostali puk u Bosni. Malo ga i ostalo, jer Bosna bijaše opustjela. Posljedice su bile upravo porazne. Nikad se ovako bosanskim Hrvatima njihovo domoljublje osvetilo nije. Mi ćemo malo zornije prestaviti to opustošenje.

Biskup Olovčić-Ogramić god. 1675. da je izvješće na sv. Stolici o stanju katoličanstva u Bosni, pa se prema tim podatcima i podatcima iz 18. stoljeća (1737. do 1742.) biskup Delivića po mnogim župama vidi nazadak žiteljstva. Jedna župa iz 1675. godine imade više žitelja, nego ista župa iz 1747. — dakle: iz jednog stoljeća. Osobiti se nazadak vidi u krajšim župama. Nekih je od tih župa posve nestalo. Katolici se razbježali, a danas u okolini onih starih župa iz svršetka 17. stoljeća vidimo samo pravoslavno žiteljstvo. Evo nekoliko tih starih župa ili barem katoličkih čistih sela, gdje danas malo i govora imade barem o urogrenim katolicima: Lijevče, Lišnja, Ljubija, Dragoraj, Ključ⁶⁾ i Vodičeve, Krupa, Bočac, Kamenograd (bio samostan), Srebrenica (samostan), Visoko (samostan), Olovo (samostan), Gradovrh (samostan) itd.

Evo opet katolička mnoga kmetovska zemljišta ostaloše pusta, spahiluci bez radnika. Ovako stanje po spahilucima nije moglo ostati dulje vremena. Osmanlijska se vlast odmah pobrine, kako bi naselila Bosnu. Imala je ona dosta u svojim carevini beskućnih kršćana, koje odmah opremi u Bosnu. Tim je lakše i milije Turska naseljavala po Bosni pravoslavni elemenat, što pečki patrijarha Kalinik, nasljednik Arsenijev godine 1691. sklopi kompromis s Turcima⁷⁾. Turcima je bilo stalo, da pogoduju pravoslavnom elemensu, na Balkanu, da budu ustuk katičkoj Austriji, koja se počela vladati kao

⁶⁾ Danas tamo ima naseljenih Ličanakatolika.

⁷⁾ St. Stanojević: »Istorijski srpskog naroda«, str. 285.

zaštitnica Srba, a time je bila pogibeljna po tursku carevinu. Turska je tako na sav mah počela milovati Srbe i ostalo pravoslavlje po Balkanu, te ih je kao prestražu i kmetove ovom zgodom i u Bosnu nautirila. Mi danas sigurno ne znamo ni za te naseljenike, tko su barem u većini bili?

Najispravnije je misliti, da je tu bilo naroda svake kršćanske narodnosti, koja se nalazi na balkanskom polotoku. Međutim znati, koje su narodnosti oni naseljenici bili, danas i nema druge vrijednosti, osim znanstvene. Glavno je to, da danas ni spomena više nema od ove mješavine. Svi su se oni naseljenici, i koji ne bijahu Sloveni, već slovenizirali, pak se danas većinom priznaju Srbima, koji su pravoslavne vjere.

Nastojalo se dokazati, a mislim i dočekalo se ovđe, da većina od današnjeg pravoslavlja u Bosni nisu starosjedioci. S ovim ne htjedoh ništa drugo učiniti, već posvjedočiti, da turska uprava u Bosni nije ovoga mnoštva kmetova, koliko ih je danas, poslije pada naslijedila, već je to mnoštvo svojim radom naknadno stvorila. Nadalje se, mislim, i ovim naslovom dosta dokazalo, da današnji kmetovi nisu na privatnu ruku od sphija, aga i begova zakupljivali selišta, već ih je država dovodila u opustošene krajeve, da obraguju zemljišta u prvom redu na direktno dobro države, a onda sphija, aga i begova.

Nesregjenost kmetovskih odnosa i pokušane reforme u turskome carstvu 1750. do 1839.

Savjetbeg Bašagić u svojoj „Krakoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine“ na strani 153. veli: »Sve do ovo doba (1839. god. — op.) život, imanje i poštene ovisilo je o volji jačih — vezira, paša i velikaša, koji su tečajem vremena počinili na svoju ruku umorstva nebrojena, progonstva, otimačine i druge zločine.“ Za me su ove nepristrane i odmjereno izrečene Bašagića riječi važne ne s toga razloga,

što ne bi po faktima onoga vremena poznavo, da je sve ovako bilo, nego radi toga, što Bašagić kao musliman u ovoj stvari nije mogao pretjerivati u opisivanju onoga vremena, a s onim svojim pisanjem potvrgnuje u cijelosti izvještaje nekih drugih pisaca, kojima bi poradi vjerske razlike mogao kogod oslabljivati vjerodostojnost njihovih vesti. Pripominjem i to ovđe, da se sve ono kukanje i jadikovanje kojigod pisacā na nesnosno stanje u Bosni i Hercegovini onoga vremena mora shvatiti tako, da nije bilo samo po kršćane nesigurnost imetka i života, nego i po muslimane; po kršćane dakako u daleko većoj mjeri, nego li po muslimane, u koliko kršćani nisu bili dovoljno zaštićeni, kao što su muslimani bili zaštićeni jedni proti drugim.

Sada iza onih Bašagića riječi smijem i neka druga svjedočanstva navesti. Bosanski biskup Barišić god. 1837. dade na austrijskog cara, Ferdinanda spomenicu, u kojoj se opisuje stanje kršćana u Bosni i Hercegovini onoga vremena. Vadim iz spomenice neke stavke, koje idu u ovu temu: »Naša je krivica, veledušni cesare, ista zakonita posjedovati, nemamo nikakva vlasništva naših stvari¹⁾, budući smo prečesto izvrnuti grabeži i otimačini naših dobara, a to ne samo od strane prosti muslimana, nego i od istih sudaca i gospodara zemljišta, pak za to se često služe kakvom izlikom, da opravdaju svoja nasilja, budući drže, da je sve njihovo, što imamo. Zemlje gospodari smatraju svoje kmetove marvom, a tako i sve ostale kršćane sebi podložne; više njima nego sebi radimo, a te radnje nisu osnovane na ugovoru, koji činimo, kad u njihove kuće i na njihove zemlje prilazimo²⁾.

Sljedeće je pisao g. 1834. zadarski liječnik M. Arcocchi iza svoga povratka

¹⁾ Previše rečeno — op. pisca.

²⁾ Starine, knj. XVII., str. 110—116.

iz Bosne, kamo ga je bila poslala vlast, da prouči neku pošast, koja je one godine po Bosni harala. Donosimo ovo markantno mjesto iz toga opisa: »Njegovi (vezirovi — op.) potčinjenici, koji upravljaju stanovništvo pokrajine, plijene imanja podnika nečuvenom nepravdom; uzimaju danke, a ne će da ih uruče blagajni. Radi nećeli i od straha, da ne bude ubijen od bosanskog samosila, ne usuguje se vezir kazniti neposlušnike³⁾.«

Kako je došlo de gore opisanog samosila u Bosni, razumjet ćemo, kad pogledamo, kakva je uopće bila organizacija turske uprave u Bosni. Carski namjesnici u Bosni poslije njezina pada bili su u svojstvu beglerbega, stamnući najprije u Sarajevu, a onda u Banjaluci, podloženi su pak bili najprije budimskom, a onda temišvarskom veziru, dok se napokon ne osnuje samostalan vezirluk za Bosnu sa sjedištem u Travniku, kasnije opet (od 1850. stalno) u Sarajevu. Ovi su beglerbezi isprva bili u jedno vogje u svemu, nu kašnje se poslije mira svitovačkoga zavedu kapetani i kapetanije; uz to je posebna sila bila u Sarajevu: jeničar-aga sa svojim jeničarima po svoj zemlji. Kapetanija je u Bosni bilo 36 i bile su nasljedne. Svaki je kapetan barem prema raji imao pravo mača, vješala ili koca. Jeničara je u Bosni bilo oko 36.000. Jeničar-aga u Sarajevu i kapetani obično su živjeli u dobru sporazumljenu, jerbo su jedni druge štitili. I jedni i drugi bili su baše i bašinski se vladali. Povjesničar Batinić veli na jednom mjestu, da bi se obično silnici upisivali u jeničare s tom svrhom, da postanu nepovredivim — da dobiju neke vrste imunitet proti svim zakonima i oblastima; u kapetane se nije upisivalo, jer su kapetanije zapale prvo plemstvo, i bile su nasljedne, kako već rekli. Sila jeničara i kapetana bila je tolika, da su oni metalni, skidali ili ubijali vezire. Sami sultan u Carigradu bio je u

njihovim rukama, pa se za to nije moglo tražiti utočišta ni tamo⁴⁾.

Ti su ljudi često puta otporni bili na redbama visokog devleta. Napose su muke zadavali sultanima, kad su htjeli vojsku uniformirati pod evropski način.

Što se tiče Bosne, oni su osobito u Sarajevu imali neograničenu vlast. Veziri, kad bi htjeli doći u Sarajevo, morali bi uza se imati uvijek četu Arnauta, a njih bi jeničari od gradske kapije pratili dalje po Sarajevu, — ne u počast, nego za sigurnost gradske autonomije⁵⁾. Godine 1750. došlo je iz Bosne silne tužbe na sve ove baše (i jeničare i kapetane), te visoka Porta uslovana bude na Bosnu poslati Mehmed-pašu Kukaviciu, a poslije njega još jedan niz vezirâ, kako bi satrli silu bašinsku u našim zemljama.

Kukavica-paša zato je bosanskim bašama velik strah. Prvih čana svog dolaska u Travnik on je dozvo sebi 18 glasovitijih baša i podavio ih. Po baše bosanske silan je bio i Derendelija 1817.—1814., koji je mnoge muslimane podavio. Godine 1819. dogje na Bosnu Dželaludin-paša, koji je po mirne kršćane bio dobar, a za svog vezirovanja u razmaku od 3 godine dana pogubi do 300 muslimana. On je svojim postupkom prema muslimanima, ovim toliki strah zato, da su ga se i mrtva bojali. Kad je Dželaludin-paša umro, mislio je mnogi krivac, da je to varka: nije umro Dželaludin, nego netko drugi mjesto njega, a on da po svom običaju Bosnom hoda, protražujući zulümčare. Jukić u svojoj povjesničari govori, kako se da Dželaludinova vezirovanja nije čulo, da gdjegod koji hajduk imade. Stvar izgubljena na svom bi mjestu sagnjila, a ne bi je smio nitko dirnuti⁶⁾. Megjutim otporni Bosanci i njezu u kraj stanu, dignuvši ga s bosanskog vezirstva.

³⁾ Jukić: Zemlj. i Povj. Bosne, str. 143.—144.

⁴⁾ Martić: Zapamćenja, str. 3.

⁵⁾ Jukić: Zemlj. i povj. Bosne, str. 145.

JAVNA USTANOVNA BIBLIOTEKA SARAJEVA

Pošto ovo jeničarsko strahovanje nije samo bilo na Bosni običajno, već i u drugim dijelovima turskoga carstva, pak i u samom Carigradu, dapaće i prema samom devletu, odluči sultan Mahmud II. ukinuti baše po svemu carstvu. To je bilo valjda godine 1825., kada u Carigradu izgaje »Sejh-ul-Islamova fetva«, da svi jeničari moraju u nizam (redovitu vojsku) stupiti, a kad se oni ne odazvase ovom pozivu, sultan Mahmud II. priredi u Carigradu pokolj jeničara i oružanom ih rukom diže sa površine zemaljske. Bosna se na ovo uzbuni. U Bosnu ove iste 1825. godine poslan bude Mustafa-paša Belenli, koji dođe u Travnik, te ni ne sazvavši, kako je običaj bio, vijeće od kapetana i erčana, pročita ovdje carski ferman, kojim se i za Bosnu ukidaju jeničarski odžaci; iza toga odmah skine travanjskog tvrgjavnog dizdara (čuvara) i sam tvrgjavu zauzme.

Cijela se Bosna na ovo uskomeša, a osobito jeničari. Na čelo revolte proti carskim reformama stupa sarajevski jeničar-aga, Ali-aga Ruščuklija. Kad iza toga vezirov povjerenik, Batal-aga s carskim poslanikom stiže u Sarajevo, da i ovdje ferman prouči, nastade vrhunac ogorčenja. Treba spomenuti, kako je Batal-aga došao u Sarajevo sa sindžirima i bukagijama u svrhu, da veže one, koji budu nepokorni. Ogorčeni Sarajlije carske ljudi protjeruju iz Sarajeva. Uz to sakupe u Sarajevu 29. sefiera 1247. (21. IX. 1826.) skupština mnogih nezadovoljnika, gdje se sastavi odgovor na carsku naredbu, kojim su odgovorom odbili svaku reformu, ali uz to ipak u Carigrad opreme neke vrste poklonstvenu adresu, u kojoj se kićenim riječima govorilo o lojalnosti jeničara prema sultani³⁾.

Mi ove jeničarske uzbune nećemo da je pratiti, nego spominjemo samo to, da je konačno bosanskim bašama u kraj stao Abdurrahman-paša (1826.—1828.), koji je

³⁾ O gore spomenutim otporima lijepo govori Bašagić u svojoj »Kratkoj uputi«, str. 130.—136.

godine 1826. na prvi dan ramazana smako u tvrgjavi 25 jeničara, a za tim dalje sve do bajrama smicavo po 10—20 tih nesretnika. Mnogo ih je i u progonstvo slato⁴⁾. Revno je radio u Sarajevu za ovu stvar ustanovljeni »krvavi sud« pod predsjedanjem Alajbega Dukatara. Bašagić misli, da ovo dijelo nije vrijedilo ni »mestava«, dok će istina biti, da je ovo bio obični prijek sud, koji je nužno зло. Što bi bilo po Bosni prijekih sudova, da ovoga jednog nije bilo u Sarajevu? — Niegutim, premda je Abdurahman-paša unišio odžake jeničarske, ipak nije stvari do kraja uredio.

Ponosni Bosanci ne moguše svoga bašluka zaboraviti, pa to i jest razlogom, da se u Bosni našo jedan Husein-kapetan Gradaščević, prozvani »Zmaj od Bosne«. Mi o Husinu vezirovanju i o njegovu porazu na Palama 24. svibnja 1832. nećemo govoriti, jer ne spada ovdje. Pripominjemo ovdje samo to, da je Husino djelovanje bilo upereno proti dobrim reformama, a njegovo obećavanje, da će i kršćanima raditi pravedno, ne bi imalo velike vrijednosti, s toga je i fra Ilija Starčević promašio dobro namjern, kad je i u Beču i u domovini promicao Husine interes; ipak ne velimo, da je Zmaj od Bosne ikakvim poznatim većim⁵⁾ nedjelom prema raji ili

⁴⁾ Bašagić: »Kratka uputa«, str. 136.

⁵⁾ Knežević u svom djelcu: »Carsko-turski namjestnici« veli na str. 80., da je i Huso katkada poželio za konje dobiti od raje badava srmali nakit; međutim se toj sitnici ne mora toliko ni vjerovati.

Bašagić u svojoj »Kratkoj uputi« takogjer ima nešto proti »Zmaju od Bosne«, ali kako Bašagić spomenuto dijelo uopće ramli u tome, što se očini da i kao povjesničar oviše stoji za stranku, kojih su pripadali i njegovi rođaci u prošlosti, tako će biti, da je i Husi nastojao štograd slave odbiti radi toga, što je u Hercegovini kuća Redžepašića, od koje i naš Mirza potiče, spadala u protivnike Zmajeve, te je privr-

kome drugom okaljao svoje poštenje, pa stoga on i nadalje ostaje kao vrlo simpatične uspomene junak i borac za slobodu domovine.

Iza poraza Zmajeva, na Bosnu dogje Kara-Mahmud-paša. Za ovoga vezira dogodio se onaj dogadjaj, koga opisuje fra Grego Martić u svojoj pjesmi: »Kiko i Zelić«. To je bilo godine 1832. Za što su pak ova dva junaka makla u planinu, veli pjesnik u malo riječi: »I vuk vije, jer ga hrgla bije — Kad ne vije, svakako ga nije«. Iza Kara Mahmud-paše dogje na Bosnu Davud-paša. Za uprave ovoga vezira, koji je bio sebičan i mnogo popuščo neprijateljima carskih reforma, samo da mogne zgrnuti što više novaca, godine 1834. digne raja u derventskom kotaru bunu, kojim na čelu bijaše neki pop Jovica. Uzbuna je nastala radi beglježenja i uopće radi kmetovskog nevoljništva. Pop Jovica makne sa mnogom družinom u Vučjak, odakle je uznemirivo okolicu. Pogibelj je bila, da će se iz derventskog kotara pobuna raširiti i na svu ostalu Bosnu, pa za to vezir Davud upre sve sile, da Jovicu četu uništi, što je i pošlo za rukom iste godine 1834. Četa turska udari na Vučjak i rastjera nevoljnu raju, koja je pošla tamo, da iz planine nasilnim kapetanim sudi.

Premda se pokušalo kapetanima stati u kraj, ipak još nisu bili dokinuti ni pod Kara Mahmud-pašom. Od godine 1835.—1840. upravljaše Bosnom iza Kara Mahmud-paše Salihi Vedžili-paša, koji konačno 1835. carskom naredbom dokine kapetanije i kapetane, a mjesto te uredbe zavede muslimluke i muslimime; muslimi ne bijahu naslijedni nego ih je imenovao vezir, pa se za to ni osiliti nisu mogli, kao kapetani. Satrosi tako Vedžili-paša silu ženik Husin, Mujaga Zlatarević pobjio Nevesinje na Zalam-Palanci, a sve Redžepašića porobio i popolio; Bašaginu kulu na Bratićima porušio, u kraj stjero Smajlu Čengiću, a Ali-agu Rizvanbegovića svrnuo u kulu stolačku.

bašinsku, skide njihovu vlast sa Sarajevom, te pokuša tamo premijeti vezirske dvore. On je to učinio, ali za vrlo kratko vremena, jer se Sarajlije pobuniše i opet ga u Travnik natjeraše.

Isti vezir godine 1836. dokinu u Bosni staru i već preživjelu vojničku uredbu alajbega, zajima i shahija, koji su istina i mnogo slave turskoj carevini pribavili, ali su još više zla bosanskoj raji namijeli, upotrebljujući mnogo puta svoj vojnički čin, da se obogate; pošto su oni bili ne samo vojnici, nego i posjednici, pa ni u vojništvu nisu ugušili svoje strasti za sticanjem zemalja i kmetova.

Hattišerif od Gjilhane, 3. studenoga 1839.

Pod vezirovanjem Vedžili-paše sultana Mahmut II., prozvani reformator, zaklopi oči za uvijek s pouzdanjem, da će mu veliki Alah milosrdan biti, pošto je u istinu mnogo učinio za tursku carevinu, kušajući uredbe njezine reformirati prema duhu vremena. Naslijedi ga sin mu Abdul Medžid I., koji odmah prvih godina vladanja udari stopama svoga oca, te dne 26. šabanu 1255., što odgovara 3. studenoga god. 1839., izdaje »tenzimat-hajrije«, koje dolaze pod naslovom »Hattišerif od Gjilhane«. Ovdje vadim iz tog »Hattišerifa« najvažnije točke, koje spadaju ovamo, t. j. koje sadrže u sebi reforme o pravu vlasništva:

»Držimo za dobro na to težiti, da pokrajinama, koje sačinjavaju otomansku carevinu, novim ustanovama pribavimo blagodat dobre uprave. Ustanove te moraju osobito na tri točke upravljene biti, a to su ove: a) jamstvo, koje Našim podanicima daje savršenu sigurnost života, poštenja i imanja; b) uredan način rasporezivati danak i uzimati ga; c) isto tako uredan način vojниke uzimati! I zaista, nijesu li život i poštenje najcjenjenije blago na svijetu? Ako se neima opet sigurnosti u obziru imanja, nitko se ne makne na glas vlađaoca i domovine. Sto se tiče urednog i stalnog opredijeljenja poreza,

veoma je važno, da se predmet taj ustavni. U ovom je gragjansko i financijalno upravljanje kojeg mjesa samovolji jednog jeditog čovjeka, s drugim riječima: željeznoj ruci najžeščih strasti ostavljeno; jer ako ovaj arrendator nije dobar čovjek, neće drugo pred očima imati, nego samo svoju korist. Svaki neka svoje dobro sva-ke vrste posjeduje i s njim s najpotpunijom slobodom neka upravlja. Ove carske mi-losti prostiremo za sve naše podanike, ko-jegod vjere ili crkve oni bili. Tako mi svu sigurnost života, poštenja i imanja Našim podanicima dajemo, kao što svete rijeći našega zakona iziskuju.³⁾

Tako općenita ustanova »Hattišerifa«, a k tome je pridodan odmah i »kazneni zakonik«, koji u IV. odsjeku propisuje:

I. »Budući, da se Njegovo Veličanstvo zakletvom zavjetovalo, neka imanje njegovih podložnika od sada od svakoga samovoljnog i nasilnog osvajanja slobo-dno budne: za to nitko ne može druge dobra oduzeti ili gospodara kojeg imanja kakvimgod načinom na prodaju primorati.«

2. »Koji je tugje dobro prisvojio, onaj ga je dužan u prvo bitnom stanju natrag vratiti, ako ga još ima; drukčije će vrijednost platiti, ako ga više nema; ako je časnik, bit će zbačen; ako li je prosti stanovnik, onda će biti kažnjena progona na jednu godinu.«⁴⁾

U zaključku se pak veli: »Ova zapovijed neka se odmah k izvršenju pri-vede!«

Na ove naredbe i sâm Bašagić veli: »Dakako, da su te naredbe udarile na otpor — naročito velikaša, koji su se smatrati od vajkada našljednim i zakonitim gospodarima u svojim kotarevima.«⁵⁾

Ni mi na ove Bašagićeve riječi ne-mamo drugo pripomenuti, nego, da je u

Bosni ostalo sve pri starom. Carski nam pak navedeni zakonik jasno dokazuje, ka-ko je u carstvu bilo mnogo otimačine; a Bosna je u tome bila možda najnesretnija od svih pokrajina carstva.

Kmetovima se i nadalje priječilo, da se otkupe; njihove krčevine na crarskom zemljištu otimane; mnogima su i vlastite zemlje otete, a gdjekoji se dapače našo, koji je sam bježeći pred zuljom sebe, svoju djecu i svoje zemljište kojem ugled-njem agi ili begu pod kmetovsko pravo dao.

Muslimani su bili ogorčeni na Vedžihi-pašu, te ga na visokom devletu optuže, da silna bezkonja i zulume čini. I zbilja ovaj vezir bude 1840. dignut iz Bosne, a mjesto njega dogje Husref-Mehmed-paša, koji ponovno u studenom 1840. pročita pred bosanskim poglavicama »tenzi-mati hajrije«, izjavivši ujedno, da će svakog prekršitelja »hattišerifa« strogo kazniti po zakonima, pa to bio ne znam tko. U isto se vrijeme po svim glavnim gradovi zemlje ustanove medžlisi.⁶⁾

Godine 1846. na Bosnu dogje Hadži Halili Čamil-paša, koji naredi, da se nitko više ne smije zvati niti potpisivati kapetanom. Iz ove naredbe vidimo, da je miso bašinska u Bosni još živjela. Pod istim vezirom mjesni medžlisi budu proširi-ri u zborove, i to ovako: pokrajinsko vijeće, okružno vijeće i kotarsko vijeće. U tim vijećima bio je zastupan narod. Sjedi-li su naime u svim vijećima osim kadijā i muftijā još i desetak odabranika naroda. Vijeća su se sastajala prema potrebi i vo-gjeni su zapisnici. Ti su onda zapisnici slani preko vilajetskog vijeća na državno vijeće u Carigrad.

U svibnju godine 1847. dogje za ve-zira u Bosnu Čengel-paše Mehmed i Tahir-paša. Ovaj vezir slijedeće godine 1848. sazove u Travnik vilajetsko vijeće, da se urede odnosi između kmetova i zemlje-

posjednika, a osobito beglučenje. Dodi-jali bijahu naime visokom devletu u Ca-ragradu teški jauci raje, koja je skapavala pod kmetovanjem i beglučenjem. Čuli se ti teški jauci i do samog Carigrada, pa se osjećalo u zemlji nesigurno stanje. Što se tiče samog beglučenja, ovako je s njime. Poznato je, da je vojna dužnost u turskom carstvu sve do nedavna bila na legijima samih muslimana. Oni su morali ići u rat na sultanova poziv sve od 15—60 godine. Tako je bilo i u Bosni. Kako je pak kroz cijelo 19. stoljeće turska carevi-na ratove vodila, a Bosanci obično uvijek u ratovanju bili prvi, muslimansko se žiteljstvo u Bosni poradi neprestanog rato-vanja bilo smanjilo. Uz to su ponajbolje snage muslimanske bile pod oružjem u vojarnama ili na bojnom polju, te je tako za obragjivanje zemljišta falilo radničkog svijeta.

Govorimo, da je poradi neprestanih ratova falilo radničkih sila za obragjiva-nje muslimanskog zemljišta, ni ne spominjući, da su se uz to mnogi age i begovi i od sebe bili pogospodili, te nije moglo ni govora biti, da bi oni za plug prihvaćali ili u svojoj silovitosti, da bi barem radnike plačali.

Šta onda? — Nije preostalo drugo, nego kmetove i onako skoro uništene u angariju ili beglučenje. Kršćanski su kme-tovi morali ići svome zemlje-gospodaru na begluk, pa makar se ne znam šta do-godilo! Makar kmetovi svoje zemlje ne bili još obradili, ili makar se to dogodilo na najveće svetkovine! Biskup Barışić u svojoj navedenoj spomenici i o tome go-vori: »Više njima (zemlje-gospodarima — op.) nego sebi radimo. Nesnosna su tla-čenja; nedjeljama i svetkovinama bivamo natjeravani na težačke poslove, a da nam se ne dopušta ni misu slišati.« Dobroslav Božić u svom »Agrarnom pitanju« navodi dapače, kako je i toga bivalo, da bi kape-tani prije, nego li bi kota kršćanska dje-

vojka zaruke sa svojim vjerenicima sklopila i u kuću došla, takovu djevojku po-zivali k sebi pod izlikom beglučenja za »svojevoljnu porabu«. Kad bi se pak ko-ja kršćanska djevojka prije vjenčala, nego li bi to doprlo do ušiju kapetanu onoga mjesa, onda bi morala barem prve dane svoga mladovanja sprovesti u harem u poslužbi kapetana i njegovih kavaza. Ako li bi se koja djevojka ili mlada takovu pozivu protivila, onda se događalo, da takovu žensku zamotaju u vreću i u vir bace. Tako, da se dogodilo 1829. poimen-će s nekom kršćankom Stanom Stanić, koja je bila udata za Marka Djakovića u Novomselju (kotar Derventa).

Ne samo da su kršćanski kmetovi morali agama i begovima na begluk, da obragjuju zemlju, nego su često puta morali tamo i radi drugih neznatnijih poslova: da djecu ljujaju, kerove hrane, da bega u lov prate itd. Ovo nije pretjerano rečeno, jer to proizlazi iz izvještaja sa-moga Tahir-paše na vilajetskoj skupštini u Travniku, kao što ćemo vidjeti. Napo-kon, sličnih se stvari događaju još i danas: da kmetovi moraju subašama aginskim gdjekada badava raditi, samo da im suba-še u procjenjivanju tretine krivo ne čine.

Tako je bilo i s beglučenjem, koja ustanova nije bila osnovana ni na kaku pravu, osim na silovitosti bosanskih baša. To nije bilo zakonito, nije bilo humano; podizalo je među rajom u Bosni veliko nezadovoljstvo; radi toga su bivale mno-ge uzbune, što je napokon došlo i do car-skoga dvora u Beču, a ovdalen i do osta-lijih velevlastnih dvorova, koji napokon složno posreduju u Carigradu, da se srede agrarne prilike u Bosni. Energičnost po-sredovanja sviju velevlasti očitija je, što je jauk kršćana uopće cijele turske care-vine dotien djelevo, osobito na ruski dvor, te je car Nikola I. još godine 1844. u Pa-riju otvoreno izjavio, da tursku carevinu smatra mrtvom. Isti je car i engleskom

³⁾ Jukić: »Bos. Prijat.«, II., str. 39. do 49.

⁴⁾ Bašagić: »Kratka uputa«, str. 154.

⁵⁾ Bašagić: »Kratka uputa«, str. 157.

poslaniku na ruskom dvoru govorio, kako je »bosporški bolesnik« već na umoru, njega naskoro da će trebati pokopati, ali za taj se ukop moraju za vremena pobrnuti Rusija i Engleska, da ne bi koja od drugih velelasti ujagmila nagradu od pokopa. Malo za tim se ozbiljno počelo raditi o razdoblju Turske i o progonu Turaka iz Evrope. Turska je za sve ovo znači i postala je zabrinuta. Mudri turski državnici u ovo vrijeme: veliki vezir Ali-paša i Fuadbeg, ministar vanjskih poslova, pregnu sve sile, da spasu carevinu. Pošto su pak nesregjeni agrarno-pravni odnosa bili jedna od najvećih rana turske carevine u Evropi, svruše turski državnici oko na provedenje »shattišerifa« od godine 1839. To nastojanje napokon dovede i do vilajetske skupštine u Travniku godine 1848.; tu ćemo skupštini ovde opširnije opisati radi njezine zanimivosti.

Donosimo je, pak prema »zapamćenju« O. M. Nedića, franjevca, koji je i sânu pozvat prisustvovo ovoj skupštini. Nedić je »zapamćenje« otiskano u »Seraf. Perivoju« godine 1908., broju 11.)

Tahir paša i vilajetska skupština u Travniku za sregjenje kmetovskih odnosa.

Vezir Tahir-paša, da uredi odnošaje između kmetova i zemljoposjednika, pozva k sebi u Travnik poglavice cijele Bosne, a ti bijahu većom stranom gospoda rođeni Bosanci. U istu svrhu pozove i sarajevskog metropolita Ignatija, koji imagaša na prsimu carski nišan. Naredi uz to Tahir, da od tri franjevačka samostana dogru tri fratra, kao zastupnici »latinskog mleta«. Fratri odrede za te zastupnike: iz Sutjeske fra M. Nedića, iz Kreševa fra Luku Dropuljića, iz Fojnice fra Marjana Sunjića (kašnje biskupa). Bosanski su velikaši došli na tu skupštinu obučeni u krasno narodno odijelo. **U odaji vezirskih dvora, gdje se je skupština obdržavala,**

načine najprije veziru »temena« do zemlje i za tim po šljetilima posjedaše podviti nogu prema istočnom običaju. I odmah bi svakomu lula raspaljena i kahva pružena. Vezir se savre na svom mjestu na jednom uglu šljeteta zaogrnut u čurak, jer bijaše studeno. Vezir za tim iza kahve i duhana prozbori: Odavna su dolazile visokoj Vladici u Carigradu tužbe proti zakupnicima harača; i dokazano je, kako haračilje, kupeći harače jadnu sirotinju gule, za to zar ukida zakupe i zakupnike, pa više ne smijete davati harača u zakup, nego ih morate sami sobom pobirati. Ali vama kao zapovjednicima nareguje, da samo onaj, koji može vojevati, pa ne vojuje, neka plati harač. Djeca i nemoćni starci nisu dužni plaćati harača, kao što ste vi dosada od njih tražili.

Drugo: vi ste kupeći harače po našim nahijsama više sebi, nego carskoj blagajni sakupljali. Evo kako: ti Džinici Alibeže iz banjalučke nahijs poslo si ovdje u blagajnu novac samo od 7000 muškaraca raje, a u zapisniku stoji, da ima 13.000 glava za harača, a ti si možda i 20.000 pokupio. A ti, Fazli-paša Šerifoviću iz okružja sarajevskog — ti si poslo harač od 3000 haračilja, a u prijašnjem zapisniku stoji, da u sarajevskoj nahijsi imade 7000 muškaraca za harača, a ti si možete biti i 10.000 pokupio.

A što su ova dvojica, tako ste i vi svi ostali sabirući harače radili. Raju ste globili, a carsku blagajnu pokrali. Tomu zljuvalja čas prije doskočiti, i to ovako: mitropolit će naredit popovima, nek točno popišu broj muških glava urumskog mleta, koje su za harača; a fra Marjan⁹⁾ efendija naredit će fratrima, nek popišu muškarce latinskog mleta. Taj će popis poslati meni i vama, pak ćemo vidjeti, hoće li i jedan groš faliti!

Popivši kahvu, SVRŠI prva sjednica Tahirova sabora.

⁹⁾ »Seraf. Perivoj« 1908., str. 169. do 171.

⁹⁾ Fra Marjan Sunjić bio je ove godine provincialom Bosne Srebrenе.

Sutradan se sastanu opet na vijeće, pak će Tahir s listom u rukama pisanim u turškom i talijanskom jeziku: **Ova listina iz Carigrada puna je tužaba, a pišane su od konzula i prikazane svima evropskim kraljima, a svi su ovi sve te tažbe pružili pred oči našoj Vladici. Visoka Vladici sad hoće, da se ti zulumi dokinu. Od tih zuluma evo ih poglaviti.** Dobro ih čujte, vi paše i bezi:

1. Kad kućni starješina od raje umre, ako je kmet, eto odmah bega: on traži »smrtnicu«, to jest: vola tovnika ili kravu jalovicu. To ste, vi bezi i age, dosada nepravedno uzimali.

2. Kad se djevojka kmetica udaje, onda opet eto bega ili age: oni traže od ženjenika ili nove čizme ili mjesto čizama dukata.

3. Najveća poteškoća biva beglučenje. Bezi i age nagonne kmete ne samo, da im oranici pooru, kosnicu pokose i sve kod konaka uteslimu (pridaju u ruke), nego još više, da moraju oni, njihove žene i cure doći u konak begčad ljujati, kerovima begovskim meči kuhati i druge poslove bez pare raditi. A od svega toga niti šta ima u serijatu, niti u carskoj volji; nego ste vi bezi sve te zulume izmisili.

Na ovo vezir prestane govoriti i šutnja zavlada.

Napokon su neki velikaši započeli razgovor o kmetopravnim odnosa: Govorilo se o tome, koliko u kojem kraju haka daje kmet gospodaru; i konstatiralo se, da je po svoj Bosni različit običaj. Po sredini Bosne većinom agi da se daje trećina od godišnjih prihoda, ali u naknadu, da aga kmetu nove zemlje krči na svoj trošak; za tim se reklo, da aga po srednjoj Bosni svu ogradu i zgrade na kmetovskom selu svom troškom podiže, uz to da kmetu daje sjeme za sjetu badava, a tako i volove za obraguštanje. U Posavini je bilo drugčije. Kmet daje agi, reče jedan velikaš, samo devetinu od prihoda, ali kmeti za to sve ostalo sebi obraguju.

Iza ovoga se i ova sjednica raspe, a po volji vezirevoj nastavi se u konaku Čaušlarage. Kod Čehaja bega nakon raspravljanja prevladaju begovi i age (a k njima se prisloni i metropolit Ignatiji), te bude odlučeno, da se po cijeloj Bosni uvede trećina, u naknadu opet, da begovi i age kmteovima sa svoje strane daju ono, što je bilo običaj davati po sredini Bosne, kako je gori rečeno. Ovome su se izričito protivili: fra Martin Nedić, fra Marjan Sunjić i fra Luka Dropuljić. Oni su se bojali navaliti na narod trećinu, jer su slutili, da će se trećina zavesti na teret naroda, a begovi i age da i onako svojih dužnosti neće htjeti obdržavati — za to su ova trojica glasovala, da ostane pri stariom, s tom jedinom preuredbom, da se sva bezakonja dokinu, a osobito beglučenje.

Odlučeno dakle bi na ovom vilajetskom vijeću u Travniku većinom glasova slijedeće:

1. Za svu se Bosnu uvodi, da kmetovi plaćaju agama i begovima trećinu.

2. Age i begovi u naknadu moraju kmetovima plaćati od kmetskoga poreza treći dio;

3. udarati jednu trećinu ograde oko njiva;

4. isplatiti kmetovima sve ponačinjene zgrade; a koliko koja zgrada vrijedi, da ljudi imaju procijeniti. Ako aga ili beg ne bi imali novca, da kmetovima isplati zgrade, neka kmet sebi sve dotle zaustavlji trećinu, dok ne podmiri računa;

5. begovi i age moraju davati kmetovima sjeme i volove. U Posavini napose, da age moraju kmetovima ne samo nove potrebne zgrade praviti, nego i stare popravljati.

Zaključci vijeća u Čehaja begovim odajama budu podastri veziru, da ih potvrdi, što on i učini.

Ujedno naregjeno bude, da se ovi zaključci moraju proglašiti raji po svim mjestima, gdje se čita misa ili liturgija.

Na svršetku svoga izvještaja s ove skupštine veli Nedić, da su se s ovih uredbaba porodile mnoge bune u Posavini.

Nedića zaključna riječ odgovara činjenicama. Narod se je brijala počeo bitni, jer ga je trećina gnjavila u dušu, a polakšica nikakvih imo nije. K tome zlu pristupi i slijedeće. Čim postade trećina stalnom, povjerenštvo vakuftskih i vezirskih dobara uvede zakupništvo (multezimluk) trećine i desetine. Tako uz trećinu dogje i to zlo, da su se i zakupnici trećine napose još htjeli obogatiti. Za primjer neka služi činjenica, što je trećina na od konfisciranih 1300 kmetâ Huseinkapetana Gradačevića kod zakupnika, Mustaf-paše Babića u prvi mاه prestavljala vrijednost 120 kesa (10.000 K), dok ta ista trećina iza sedme godine zakupništva skoči na cijenu u iznosu od 1050 kesa (86.000 K). Za primjerom uprave vakuftskih i vezirskih dobara povede se i neki begovi, a osobito oni okružja tuzlanskog i banjalukačkog, koji trećinu svoju priprodala zakupnicima: Hadži-Ali paša, Mujagi Novopazarcu, Taliroviću iz Sarajeva i Husein Arnautu. To je zakupljanje trećine trajalo sve do godine 1861. Kako se pak postupalo s onim kmetovima, koji na vrijeme nisu mogli platiti trećine u novcu (jer su zakupnici obično u novcu tražili), pokazuje dosta i taj primjer, što je neki Raufbeg Effendić Ivu Kosića iz općine Boka (kot. Derventa) sa još petoricom susjeda bacio na tavan i pod njima od kukuruzovih otučaka vatrui najario, dok mu god nisa sve trećine isplatili. Narod se odmah iza vilajetske skupštine pobunio u Posavini, te god. 1849. poslaše odaslanstva k Tahir paši u Travnik, da se tuži na nepravde, izjavljajući, da oni imaju volju po starom običaju davati agi ili begu deveto, a zgrade i ograde neka gradi svak sebi. Kronika spominje dapace imena tih odaslanika: knez žabarički; Marković Pavo, knez matičanski; Mika Nedić, knez toliški; Marjan Moskaljević, knez donjomahalski. Posebna deputacija

napose ode u Beč. U deputaciji su bila četiri pravoslavna i tri katolika. Katolici su bili: Josip Božić iz Obodnice, Niko Nikšić iz Marković-polja i Josip Dukić iz Vidočića, sva tri iz okružja tuzlanskog.¹⁾

Na uspjehu obadviju ovih deputacija narod odgovori osim uzbune i emigracijom. Jukić spominje u »Bos. Prij. III., da se je ovoga vremena iselilo iz Bosne do 7000 kršćanskih obitelji.

O istoj skupštini govoreći Knežević, veli, da »Turci nigda ni jednu stvar određenu u prilog kršćana nisu ispunili, a trećinu, dapače polovinu, da su točno odmah počeli uzimati; uza sve to, da su i nadalje kršćane na beglječenje nagonili²⁾. Iz povijesti pak znademo, da je Tahir-paša odmah iza skupštine digo svoj nizam, da upokorava buntovne Bošnjake, koji ni o kakvim reformama nisu čuti htjeli. Bosanci su od vječova poslušni samo, dok je vojska među njima; a dok vojska otigie, oni opet isti. Napose je teško bilo Krajišnika nasvjetovati, gdje djetje, čim prohoda, još ni silaha nemia, a već kuburu za svitnjak zadijeva i pred čačom volove ačka. Martić pjeva: »Krajišnici, vazda lude glave — Dobra vjeća nikad ne slušaju.« Krajišnici, stari protivnici svih votovatjaria (veli Bašagić), odluče se s oružjem u ruci boriti proti reformama i životom braniti povlastice svoje, koje su se s vremenom udomaćile³⁾. A uspjeh Tahir-pašin bio je taj, da se je ne ugušiv bune i ne provedav reforma povratio u Travnik iz Krajine i umro ovdje u travnju 1850.

Molbe kršćana za reformiranje kmetovskih odnosa i daljni agrarni nemiri.

Koliko je bilo bezuspješno Tahirovo nastojanje oko reformiranja kmetovskih

¹⁾ Vidi: Božić: »Agrarno Pitije», str. 43—45.

²⁾ Knežević: »Carsko-turski namješnici», str. 85.

³⁾ Bašagić: »Kratka uputay», str. 161.

odnosa u Bosni i koliko su neozbiljni bili zaključci bosanskih velikaša na travanjskoj skupštini 1848., dokazuje i anonimna spomenica od »preko 600.000 krstjana u dva vilajeta Bosne i Hercegovine«, što sadrži: »Želje i molbe krstjana u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sultanu Abdul-Medžidu.⁴⁾

Spomenica je ova sastavljena 1. svibnja 1850., a objelodanjena je u Jukića »Zemljopis i Povijestnicu Bosne« god. 1851. u Zagrebu. Ovdje tu spomenicu sa njezinih 28. točaka donosim u cijelosti, pošto je zanimiva. Spomenica poslije gore navedene adrese ovako nastavlja:

»Vaše Veličanstvo! Preko 600.000 krstjana živi u ova dva vilajeta Bosne i Hercegovine. Vaših viernih podložnikah, koji oslanjajući se na svoju vjernost prava visokomu turskomu devletu za četiri stoljetja zasviedočenu, ponizno mole, da po prirodjenoj svojoj dobroti pogledate na naše uzdijase pobojne, te nam slijedeće milosti dopustiti i pokloniti blagoizvolite:

1. Da se više nezovemo raja, već gragjani i deržavljani cekolupnog turskog carstva; uslijed toga:

2. Na sudu da smo jednaki s Turcima, za to unaprijeđak: ne po vierozačima prednosti, već po pravdi bude izrečena osuda; za to:

3. Sve šure, da budu sastavljene iz jednakog broja članova oba vierozačna turskog i krstjanskog.

4. Danke i poreze kristjani svoje, a Turci svoje napose da kupe i veziru preduaju.

5. Danci i porezi da se nerazrežuju po broju kuća, već po imanju i posiedovanju.

6. Harač, što sad kristjani od mužke glave plataju, da se za naviek digne, kanoći jednakosti dječavljanskoj protivan; za to:

7. Da kristjane primaju u vojnike koliko u nizame, toliko u redife i da imaju svoje svetjenike.

8. Carska desetina od žita i siena, da se uračuna u porez i da se u novcima daje.

9. Kmeti gospodarima, da samo od žita, siena i duhana plataju šestinu, a gospodari da nisu dužni kmetskog poreza platjat, a ovi opet da nisu dužni gospodarima dohodak kućama nositi.

10. Da nikad gospodar samovoљno ne može kmetu sa zemlje dignuti, već ako dokaže na sudu njegovu nevaljaštinu, a u tom slučaju da ima kmetu trošak platiti, što je ovaj potrošio krčeći, sadeći voćke i zgrade načinjući.

11. Beglječenje gospodarima, želim, da se više nikad ne uvodi.

12. Prenos vezirah, vojnikah i carskih kapidžiah, neka se iz zemaljske kese platja.

13. Opravljanje putovah i mostova u uvođenje pošte i ostalih potrebitih sredstava za promicanje tègovine i zanatah, da se što pria o zemaljskom trošku započme.

14. Da se o zemaljskom trošku uvede štampanica za kristjane.

15. Da je slobodno kristjanima gérckoga obreda sebi posebi arhiepiskopa i episkepe izbirati, koji jezik i običaje zemaljske znaju, a ove za odobrenje Vašemu veličanstvu prikazati.

16. Slobodno obsluživanje svog vierozača; uslijed toga, da nam je slobodno: stare cérkve i monastire popravljati, razširivati, i gdje je potrebito iznova graditi; zvona i zvonike inuti i javno naše obrede obdržavati.

17. Da se pazari s nedjelje prenesu u drugi radniti dan.

18. Da je slobodno svakoj občini: učionice (škole) zavoditi, učitelje potrebne iz druge zemlje zovnuti, i ovi da se iz zemaljske kese platjat; da je slobodno učenike

JAVNA USTANOVNA
BIBLIOTEKA
SARAJEVA

radi većeg napredka u druge djeđe, stvo bolje ukrijeti, ako nas toliko robova pomilujete. Svetogrući Bog neka bla-

gosovi Vaše vladanje. Amen.

19. Da bi se i od nas učenici primali u carigradsko učilište liekarsko i inženirsko na carski trošak.

20. Da možemo dva naša pouzdana čovjeka imati o našem trošku kod visokog Vašeg prestolja, koji će naše želje i molbe Vama vjerno priobčivati, kod djeđavnih sudova glas imati i djeđavne naredbe nama priobčivati.

21. Da se svi činovnici kristjanski i turski iz zemaljske kese plataju, da ne bi morali od mita i globe živiti.

22. Kérvarima da se ukine, da kérva ubijenoga neplataju obćine, već sudec neka ubojicu hvata.

23. Da se Bosna i Hercegovina opet sjedine pod jednim vezrom: ovo bo u obziru ekonomičkomu bilo bi za blagajnu i narod vrélo probitačno.

24. Térgovina i zanati brez obzira na vierozaconu neka su svakomu slobodni i pristupni.

25. Da se o svim zemaljskim dohodcima i troškovima javno računi vode i na rodju priobčivaju.

26. Da nam se carske i djeđavne zapoviedi i naredbe, pokraj turskoga i bosanskim jezikom priobčuju; jerbo po do-sadašnjemu priobčivanju nikad podpuno nismo znali, šta nam se zapovieda i nareduje.

27. Da nam je slobodno sastajati se brez oružja, i dogovarati o stvarima školskim, književnim i ekonomičkim.

28. Da nam je slobodno u druge djeđe izvan carstva seliti se.

Ovo su naše ponizne želje i molbe, osnovane po načelu jednakosti, koju Vaš dobre uspomene otac, i Vi njegov vredni naslednik toliko puta javno i svečano otkroste, al da se izvede i u život pretvori kod nas u Bosni, neprijatne okolnosti nedopustiš.

Mi vruće molimo Boga, da takne Vaše carsko srdce, te nam se smilijete, i više rečene molbe odobrite, koje će car-

stvo bolje ukrijeti, ako nas toliko robova pomilujete. Svetogrući Bog neka bla-

gosovi Vaše vladanje. Amen.

Na ove »zelje i molbe« više hiljadah Vaših podložnika podpisalo bi se, ali nesmije. Mi smo više putah tamo do Vašeg prestolja slali naše ljude, koji su većom stranom od mjestnih vezira poubijani, a mnogi ni danas ne smiju u svoju otačbinu doći za to, što su se usudili Vama molbe podnijeti ili na njih se podpisati.«

K ovoj poslanici dodano je 28 točaka »izjašnjenja«.

Ovdje treba upozoriti, da su spomenici castavljali i katolici i pravoslavni, kao što se vidi iz samih redaka. Kako se vidi, spomenica nije ni najmanje revolucionarna, te je sastavljena prema duhu »Hattišerifa od Gjülhane«. Ne može se vjerovati niti u iskrenost tadašnjih turskih državnika u Carigradu, kada ne pokušaše, da u susret izaguju ovim željama, već naprotiv Slavoljuba Bošnjaka (Jukića), onoga, koji ju je valjda pokrenuo i u svom djelu tisku, turska oblast u Bosni nagje za potrebito i pravedno, da ga na sve vijeke iz domovine pošalje u »surgun« (progonstvo). Jer »sve je carstvo (reče vezir, Huršidpaša fra G. Martiću u jednoj audijenciji) uvrijegjeno onim nje-govim poznatim punktovima u zemljopisu bosanskom obnarodovanim«. Martiću je ovo kazao vezir godine 1856., kad ga je ovaj pito za razloge Jukićeva progonstva.¹⁾

Nadalje slijedi prema ovoj spomenici, da niti reforme sadržane u »Hattišerifu« od 1839., niti zaključci vilajetske skupštine u Travniku nisu opsluživane bile, jer da su opsluživane bile, ne bi trebalo čuvati želje i molbe. Prema točkama 9. i 10. vidi se, da su kmeti davali agama i begovima trećinu, kao što je određeno na skupštini, ali iz točke 11. vidi se opet jas-

no, da beglučenje nije još dokinuto, što i samo »izjašnjenje« navodi pod točkama 9., 10. i 11.

¹⁾ Markušić-Škarica: »Život i rada I. F. Jukića«, str. 88.

no, da beglučenje nije još dokinuto, što i samo »izjašnjenje« navodi pod točkama 9., 10. i 11.

Neuspjeh u reformiranju Bosne i Hercegovine.

Neuspjeh u reformiranju Bosne i Hercegovine zabrinu carigradske državne, te odlučiše poslati na Bosnu energičnog vojskovođu, Omerpašu. Ali je i Omerpaša kao energičan i vrstan vojnik po Bosni proburko sam; dosta je raji istina pomognu uništiši najčešće silnike, međutim je i njegov mukotrpni, a uz to i neobično sebični rad u Bosni svršio, kao svi drugi prije njega. Da je Omerpaša iskre-no mislio i htjeo pomoći raji, kakav je vojnik bio, mogo je to učiniti. Ali njegova sebičnost?! — Njegova sebičnost učinila je to, da Jukić veli za Omerom, kad je iz Bosne odazvat: »Proći će i stotina godina, a rane Bošnjacima neće zarasti, niti će ono, što su pogubili, ikada više steći! Od više stotina godina, što su im praoči stekli, to sad sve ode Arnautu i nikomu u torbu.« Na ovo mogu pripomenuti, da su možda Jukića riječi i više stroge, nego što treba. Omer paša je u istinu nešto učinio za Bosnu, ali nije svega onoga, što je mogo.

Od godine 1856.—1857. vladaše kao vezir na Bosni Rešid-Mehmed-paša. Za njegova se vezirovanja potuži raja proti agama i kmetovima, da ovi ništa ne obdržavaju od dužnosti, što su ugovorene pod Tahir-pašom na vilajetskoj skupštini u Travniku godine 1848., premda trećim uzimaju.

Vezir je obećao raji pomoći, međutim on stvar još gore zamrsi, te se u Posavini podiglo kmetovj pod protom, Stevanom Avramovićem. Vezir je dakako podigao vojsku i ugušio bunu silom²⁾. Od pomoći, koju je ovaj vezir obećao nevoljnim kmetovima, nije bilo više ni gorova.

Dok ovaj isti vezir vlada na Bosni, turska je carevina bila pri svršetku rata sa Rusijom, u kojem su ratu kao sile sa-

veznice sudjelovale na strani Turske, a proti Rusiji: Engleska, Franceska i Austrija. Turska je u najvećoj stisci 21. veljače 1856. za tursku carevinu proglašila novi fermanski reformi, koji dolazi pod imenom »Hatišerif«. Ovaj »Hatišumajun« osvrće se na »Hattišerif« od god. 1839., potvrđuje ga, te još uz to proglašuje ravnopravnost vjeroispovijesti u Turskoj. Premda za našu stvar, t. j. za agrarne odnosa ovaj ferman nije toliko važan, niti poradi svoje novosti, niti poradi kako-va uspjeha, ipak da prijegled reformama u turskoj carevini bude potpuniji, donosimo i o njega neke točke:

»Da se učini, kao što ovdje stoji! Tebi, moj veliki veziru, Mehmed Emin-Ali paša, koji si ukrašen mojim carskim ordenom medžedije prvoga reda i ordenom za lične zasluge, nek Bog daruje veličinu i udvojni tvoju vlast! Jamstva obećana od naše strane hatihumajunom od gjülhane i zakonima tenzimata svim podložnicima moga carstva, bez razlike razreda i vjerozakona, radi obezbijegjenosti njihovih osoba i njihovoga dobra, i radi sačuvanja njihove sreće danas se potvrguju i utvrđuju; i da mogu potpuno i savršeno dje-lovati, preduzet će se krepke mјere. Budući, da jednakost poreza i jednakost tereta, kao i jednakost u dužnostima, za to će morati i kršćani i ostali muslimanski podložnici, kao što je prije bilo određeno, potpasti pod zakon za novačenje. Sto prije izdat će se potpun zakon o načinu, po kojem će kršćanski i ostali nemuslimanski podložnici puštati i po kojem će služiti u vojsci.«

Na ovaj carski hatihumajun nitko nije postavljao ni zere važnosti, pošto je svako bio uvjeren, da će proći kao i ostale do-sadašnje reforme u turskome carstvu. I zbilja godine 1858. neki fanatičari Turci u Džidi (Mala Azija) obećanje i utvrđenje ravnopravnosti svih vjerozakona u

²⁾ Knežević: »Carsko-turski namještici«, str. 89.

Turskoj spomenutim »hatihumajunom« posvjedočiše na taj način, što su spremili tako veliki pokolj kršćana. Pokolji su nastavljeni i po drugim mjestima turske carvine.

Megjutim mi ostavljamo te pokolje, te se vraćamo u našu domovinu, koja je takogjer u isto vrijeme bila pozorijem ozbilnjih nemira. Već sama ta činjenica, što se u Bosni od godine 1857. do 1860. na vezirskim stolicama izmijeni pet vezira (Ćani Mehmed paša 1857., Akif Mehmed paša 1858., Ćani Mehmed paša po drugi put 1858., Osman Mazhar-paša 1858. i Topal Šerif Osman paša 1860.) pokazuje na nesigurnost odnosa u Bosni. Ovaj puta su nemiri bili u Hercegovini, a namjesnik je hercegovačkim bio od godine 1857. od 1860. Vasil-paša.

Kada je godine 1851. u Crnojgori izabran za kneza mladi Danilo (prvi vladar u Crnojgori iz svjetovnog staleža) poboja se Turska, da ova mala, ali junačka i neslomiva kneževina ne bi postala naslijednom, za to Omerpašu još ove iste godine 1851. zabavljenog u Bosni pošalje na Crnogoru sa 60.000 vojnika, gdje je godine 1852. mnogo zla počinio. Crnagora ne mogući sama ratovati, uzdizala je i pogranična plemena u Hercegovini, da joj pomognu. Ovamo i onako nije bilo mirno radi nesregenih agrarnih prilika, a sada se na poticaj Crnogore još više uzdiglo plemena. Hercegovačke turske oblasti išle su na uzbunjena plemena, da ih pokore, ali baš postigoše protivno, jer ustaše, kad se ne vidješe sigurnim kod kuće, makše u planine. Glavnim vogom ovih ustaških četica u jugoistočnim plemenima Hercegovine bio je Luka Vukalović, rodom iz Zubaca. Hajdukanje ovih četa imalo je to za uspjeh, da su se neka plemena bila Turcima posve izjarmila. Napore junačko Građovo ne dudne ovima ni pristupiti k sebi; a kada Turci htjedešte upokoriti ovaj izjulareni predjel, dogje do bitke na Građovcu licem na Spasovdan godine 1858. Vodila se bitka između tur-

ske vojske pod zapovjedištvo Husein-paše i Kadri-paše i crnogorske vojske pod vodstvom vojvode Mirka. Bitka se svršila s porazom turske vojske, gdje ostade mrtvi do 6000 Turaka, a 2000 Crnogoraca. U najkobnijem času hrabro borećim se Crnogorcima u pomoć priskoči Luka Vukalović sa svojim četama iz planine i prikrenu ratnu slavu na stranu Crnogoraca. Uz Luku su se borili još: Miho Ljubibrić iz Šume Trebinjske; Luka Petković iz Trebinja; Nićifor Dučić, arhimandrit iz manastira Duži; Todosije Mišković, iguman manastira Kosljereva; Vidak i Blagoje Koprivica iz Banjana. Ove junačke spominjem za to, jer su skoro svи ovi i u kasnijem općenitom ustanku u Bosni i Hercegovini 1875.—1878. sudjelovali, a mi i tom kasnijem ustanku imamo nešto reći.

Pobjeda crnogorske vojske godine 1858. na Građovcu donijela je dosta široku autonomiju uzbunjenim hercegovačkim plemenima; jer čim se rat svršio, počnu Turcima plemenima pregovaratati miru. Vukalović kao vogja pobunjenih plemena ponudi Turcima uslove mira: **Za prošle događaje niko ne odgovara; tko je s trećinom zaostao, od njeg se trećina neće iziskivat tako i glede drugih dacija; da pače ni za tri godine unaprijed neće plemena ništa plaćati, dok se ekonomski ne oporave. Kašnje će plaćat poreza po dukat na kuću, a od desetine po 80 groša na kuću; u plemenima se mora postaviti 1000 pandura Srba, nad ovim nek se postave juzbaše Srbi, a nad svima jedan bimbaša — takogjer Srbin. Manje sporove plemenima da presuguju sami srpski glavarji, a veće turski sudovi, koji će imati porotu, sastavljeni od Srba i muslimana¹⁾.**

Kadri-paša pristane na sve ove uvjetne. Valjda je bio u velikoj nevolji. Vukalovića dapače imenuju bimbašom sa 1000 groša plaće na mjesec, 100 oka pšeničnog brašna, na konje po 100

¹⁾ Ris. T. Proroković: »Buna 1874. i ustanci u Hercegovini 1875.«, str. 14.—15.

oka ječma i po 4 tovara sijena. Juzbašama odrede polovicu bimbašne plaće. Vukaloviću se osim toga metne pred oči, da bi ga Porta mogla imenovati pročelnikom nad plemenima. Ovdje treba spomenuti, da je u ovo isto vrijeme tako junački ratovo proti Turcima i Bogdan Zimonjić. I on se odlikovo u ustanku; te za to, kad se vidjelo, da će Luka postati pročelnikom nad plemenima, Bogdanu to ne bi prav. Intrigirala je Crnagora, voleći Bogdana, koji je Crnojgori više odan bio, nego li Luku, koji je bio tih nazora, da plemena budu neovisna i od Crnogora. Nastane razdor. S Cetinja dogje neki Jovan Mašanov s poslanstvom, da makne Luku s ovoga svijeta. Luka se uvijek znao izmaknuti zasjedama. Plemenima su odmah poslije Spasovданa god. 1858. bila autonomna, premda su gore spomenuti Lukmi uvjeti mira službeno potpisani istom god. 1863. u Mostaru. Vukalović je uživo gospodstvo, ali ne mnogo vremena. Pošto je bio junak i neustrašiv, sve se digne proti njemu. On moradne bježati iz domovine. Iza mnogo nezgoda umre u jednom malenom mjestanici kod Azovskog mora uprav godine 1875., kad je buknuo veliki ustank u Hercegovini, pa se i po svoj Bosni raširio. Luka nije doživio svršetak ustanka, ali jesu njegovi bijši bimbaše.

Opisani ustank plemena u Hercegovini bio je posljedica ne samo crnogorskih poticaja, nego i agrarnopravnih odnosa; za to ga spomenimo. Šteta sam, što vogue plemena ne bijahu složni, pa kad su dobili onolike olakšice kao kmetovi, da ih barem mirno uživaju, a po mogućnosti još i dalje proširuju — dakako: uz pratnju ljubavi i pravednosti!

Godine 1859. fos bijaše na Bosni vezir, Osman Mazhar-paša Sulejmanpašić, koji je kršćanima, kô rogjeni Bošnjak, bio dosta sklon, što i to posvjeđava, jer je ovaj vezir imo od pape Pija IX. odlikovanje: Orgurova reda²⁾. Za ovog vezira izdade visoka Porta glasovitu sefersku

naredbu³⁾. Ta je naredba imala svrhu, da sredi kmetovsko-pravne prilike u Bosni, a nije ništa drugo, nego pokušaj kodificiranja zaključaka spomenute vilajetske skupštine u Travniku i još nekih drugih nezakonitih običaja. Pokušat će dokazati, da se ta »seferska naredba« ne osniva ni na kakvu pravu. Ovdje ju najprije kroničkim redom navodim doslovno radi njezine velike važnosti, kao što i u tu svrhu, da ju zgodno kritici podvrgnem, što će slijediti pri kraju ove rasprave.

Naredba

od 14. sefera 1276. (12.IX. 1859.)

ob uvedenju promjena u pogledu agrarnih odnosa, štono postoje između vlastela i kmetova o podavanju dominikalnih dača polovine, trećine, četvrtine i petine.

»Članak I. U okružju (sandžaku) sajrajevskom, u kojem na mnogim mjestima postoji sistem trećine, a samo u nekojim krajevima sistem polovine, ostaju i nadalje u krjeposti od starine postojeći agrarni odnosi među vlastelom i zakupnicima. Samo na onim mjestima, gdje je po dosadašnjem običaju polovina voća zemljoposjedniku pripadala, ima u buduće od voća jedna trećina zemljoposjedniku pripasti, dok ostale dvije trećine kmetu ostaju.

Gradnja novih i popravak oštećenih zakupničkih stanova, kao i ne gragjevine, imade uvijek vlastelin izvaglati.

Sgrade pak, što su ih zakupnici podigli i koje su vlasništvo ovih potonjih, moraju zakupnici popravljati, u koliko novim ne zamjenjuju i u koliko se vremenum ne pokaže potreba popravka.

Kao što do sada, tako i u buduće je vlastelinu strogo zabranjeno zakupnike upotrebljavati besplatno na male i velike radnje. Gledate kolikoće dača od onih zakupljenih dobara, od kojih se po običaju polovina priroda podava, ne može se pro-

¹⁾ Knežević: »Car-turski namjestniči«, str. 90.

mijeniti utanačeni agrarni odnošaj, mu i bihaćkom, u kojima postoji sistem trećine, ostaju kao i dosele u krijeosti u objema oni agrarni odnošaj, koji među vlastelom i zakupnicima od starine postoje. Samo od sočiva svake vrsti, od koga je do sada tretina vlastelini podvana, ima u buduće jedna četvrtina vlastelini pripasti, dok tri četvrtine zakupniku ostaju.

Članak 2. U sandžaku travničkom, u kojem je ponajviše sistem trećine, a samo u malo mjestih sistem četvrtine i petine postoje, ostaju kao i do sada u krijeosti oni agrarni odnošaji, koji su od starine među vlastelom i zakupnicima utanačeni. Samo od voća ima na onim dobrima, gdje sistem tretine postoji, nu gdje je do sada polovica voća vlastelini podvana, u buduće jedna tretina vlastelini pripasti, a ostale dvije trećine ostaju zakupniku.

Podizanje novih i popravljanje starih gospodarstvenih zgrada na zakupljenim dobrima, što no ih kadšto vlastelini, a kadšto zakupnici izvagjaše, imadu u buduće vlastelini izvagjati. Samo one gospodarstvene zgrade, koje su po zakupnicima podignute, te koje su njihovo vlastništvo, moraju zakupnici sami popravljati prema nastaloj potrebi, dok se novim ne zamijene.

Zakupnike nesmiju vlastelini kao ni do sada ni za veće ni manje besplatne radnje upotrebljavati.

Na dobrima, gdje opстоje sistem četvrtine i petine, ne mogu preinaciti daće, koje se po ugovoru podavati imaju.

Od uslovā, ustanovljenih na korist vlastelina, kojih oni neko pravo imadu na razne radnje od strane zakupnika, ostaju u krijeosti samo oni, po kojima su dužni zakupnici daće zemljoposjedniku dopremati do kuće ili do sajmista ili na poljima, u vrtovima i vinogradu neke radnje obavljati.

Osim toga: ne smiju se zakupnici upotrebljavati za pogojeni, kao niti za ne-pogojeni besplati poso.

Za ovu vrst zakupnih dobara valju u pogledu gradnja iste ustanove kao god i za zakupna dobra, s kojima je sistem trećine skopčan.

Članak 3. U sandžacima banjalučkom

i bihaćkom, u kojima postoji sistem trećine, ostaju kao i dosele u krijeosti u objema oni agrarni odnošaj, koji među vlastelom i zakupnicima od starine postoje. Samo od sočiva svake vrsti, od koga je do sada tretina vlastelini podvana, ima u buduće jedna četvrtina vlastelini pripasti, dok tri četvrtine zakupniku ostaju.

Članak 4. u sandžaku zvorničkom, u kojem posvuda sistem tretine opstoji, ostaju starodavni agrarni odnošaji među vlastelom i zakupnicima ustanovljeni i nadalje u krijeosti.

Samо u četiri okružja postojeći običaj, po kojem se tretina od sijena vlastelini podavati imu, a dvije tretine zakupniku ostaju, ima se uporabiti i na ostala okružja, u kojim se je do sada polovina sijena podavala.

Podizanje novih i popravak starih gospodarstvenih zgrada, što no ih do sada na stranom vlastelini, stranom zakupnici izvagjali, imadu u buduće bez iznimke vlastelini izvagjati.

Megijutim će zakupnici gradnje, što su il: sami podigli i koje su njihovo vlasništvo, sami popravljati morati, dok se ne budu morale novim zamijeniti. Zakupnike ne smije nikada i nigdje upotrebljavati

za besplatne radnje.

Članak 5. U sandžaku novopazarском, u kojem iznimice sistem četvrtine psotoci, ne mogu se preinaciti agrarni odnošaji, što no su utanačeni među vlastelom i zakupnicima.

Od ustanova četvrtinske sisteme, po kojim je vlastelin mogo razne radnje zahtijevati, ostaju samo one u krijeosti, po kojima su zakupnici dužni vlastelini prirodne do kuće ili do sajmista dopremiti, te na oranicama, u vrtovima i vinogradima neke poljske radnje obavljati.

Inače se ne smiju zakupnici za nikačve imaju ili veće besplatne radnje upotrebljavati.

Podizanje novih i popravak starih gospodarstvenih zgrada, što su ih kadšto vlastelini, a kadšto zakupnici izvagjali,

imadu ih u buduće vlastelini izvagjati. Samo one gradnje, što su ih zakupnici sami podigli i koje njima pripadaju, imadu oni, dok se novim ne zamijene, sami popravljati.

Članak 6. U sandžaku hercegovačkom, u kojem u opće sistem tretine, a na nekim mjestima i sistem četvrtine i petine postoje, ostaje starinski agrarni odnošaj među vlastelom i zakupnicima u opće kao i do sada u krijeosti.

Samo u onim mjestima, gdje je sistem tretine i gdje je po dosadanju običaju od voća, sočiva polovina vlastelini, a druga polovina zakupniku pripadala, ima u buduće — kako gdje okružje više voća, više sočiva proizvagja, od jedne te druge vrsti jedna tretina vlastelini pripasti, dok druge dvije tretine zakupnicima ostaju. Ako dakle ova ustanova upotrebljena bude za jedan od ovih proizvoda, ima se i za drugi dosadanji običaj pridržati.

Na dobrima, gdje je sistem trećine, ne smije vlastelin zakupnike ni za veće ni za manje besplatne radnje upotrebljavati.

Ista ustanova valja i za dobra, kod kojih postoji sistem polovine i četvrtine. Gleda dobra ove posljednje vrste ostaje ona ustanova u krijeosti, po kojoj su zakupnici dužni pripadajući dio priroda vlastelini do kuće ili do sajmista dopremiti, te na oranicama, u vrtovima i vinogradima neke poljske radnje obavljati.

Gornja ustanova glede zgrada valja i ovde.

Općenite ustanove.

Članak 7. Kao što je kod pojedinih sandžaka naglašeno, obvezali su se i u buduće vlastelini, koliko nove gospodarstvene zgrade podizati toliko i postojeće zgrade popravljati.

Imade takogjer mnogo zgrada, koje su zakupnici sami podigli i koje vlastelini popravljaju. Hoće li zakupnik da zgradu ostavi, tad se događa, da on troškove gradnje, vlastelin trošak popravka traži.

Nu pošto se nakon duljeg vremena ne može da razazna pravo stanje stvari, nastaju onda razni prijepori. S obzirom na to imadu vlastelini, ako je to neophodno potrebno, zakupničke zgrade novim zamjeniti, a nastale megijutim nužne popravke moraju zakupnici sami izvagjati.

Ako zakupnik hoće da ostavi zakupljeno dobro i na drugo da otigje, tad se moraju njegove vlastelite zgrade po oblasti dati vještački pregledati i procijeniti.

Vlastelin je dužan zakupniku procjenbenu vrijednost potpuno isplati.

Pošto je nužno, da se pregledanje i procjena pravedno obavi, s toga imadu u ovakovim zgodama vlastelini i zakupnici izabrati po dva pouzdanika. Ovi se pouzdanici sastanu u općinskom vijeću (međilis), te ustanove većinom glasova vrijednost zgrade, koju zakupnik ostavlja. Poslije izrečena njihova suda poravnati će stvar samo opć. vijeće. Ako se ne bi ta četiri pouzdanika složila, ili ako se većina glasova ne poluci, tad biraju oni petog pouzdanika, koji izreče mirovnu odluku, pa kako god ona ispalja, imadu svi ostali uz nju pristati.

Članak 8. **Vlastelini ne mogu, kada god bi htjeli, zakupnike sa zakupljenih dobara ostraniti.** Samo ako zakupnik zanemari obragljivanje zakupljenoga dobra i ako bez zakonita valjana razloga zanemari polje nasijati, tako da vlastelin time svoj dohodak gubi, ili ako možda pod kojim drugim načinom vlastelini dio priroda uskrati, u opće ako uzradi proti ustanovama, koje oni megijubno ugovorile, ter ako vlastelin o tom tužbu kod oblasti podigne, može oblast zakupnika sa zakupljenoga dobra ostraniti, iza kako se o njegovoj neopopravljivosti uvjerila i obavljenim izvijenjima potpuni dokaz pribavila, da je utuženo stanje stvari istinito.

Zakupnici, koji žele zakupljeno zemljište svojevoljno ostaviti, imadu svoju nakamu po obavljenoj vršidbi vlastelini prijaviti.

**BIBLIOTEKA
JAVNA USTANOVNA
SARAJEVA**

Zakupnika, koji bez otkazanja ili pravodobna otkazanja zakupljeno dobro ostavi, prisilit će oblast na naknadu štete vlastelinu tim prouzročene.

Članak 9. Vlastelini ne smiju pripadajuće si dijelove priroda nipošto poput desetine u zakup dati, vlasteline protivno radeće zapriječit će oblast u tom, i to im zabraniti.

Članak 10. Vlastelima, koji su običavali ljeti na dobra izlaziti, pa zakupnike iz kuća izganjati, u svrhu da sami u njima stanuju — kao takogjer i običaj zahtijevati od njih besplatnu opskrbu, bezuvjetno se u buduće zabranjuje.

Članak 11. Neki vlastelini običavaju svoj dio šljiva tek onda uzimati, kad je već iz njih rakija ispečena. Pošto je pak pečenje rakije s mnogim troškom skopčano, a gore spomenuti običaj ma i postoji od starine, veliki trh zakupniku namiče, stoga imadu vlastelini u buduće pripadajuće im šljive ili svježe ili suhe uzeti i ne smiju ih nipošto onda tražiti, kad je od njih već rakija ispečena.

Članak 12. Zastupnici zakupnika, kad su saslušavani bili pred velikim upravnim vijećem, iskazivali su, da su neki vlastelini, iza kako si zemlje u zakup dadoše, od zakupnika zahtijevali podavanja takova, o kojim ne bijaše kod pogodbi ni spomena, pa ako ne bi se ustročavali zahtjevom zadovoljiti, tad su vlastelini prijetili zakupnicima, da će ih otjerati, ako tobož dogovorene zahtjeve ne ispunje.

Premda je očevidno da svi vlastelini nisu ovakove vrsti, moguće je ipak, da se među njima nalazi sebičnjaka, koji bi slična djela počiniti mogli.

Budući pak da se po dosadanjem običaju ugovori među vlastelima i zakupnicima samo usmeno sklapaše, a pismenih isprava da o tom ne bijaše, te je kod postojećih prijepora teško predmet pravdenu poravnatibog pomanjkanja pismene isprave i radi neznanja odnosnih ugovornih ustanova.

Pošto se zahtjevi izvan ugovora postojeći, što ih jedna ili druga stranka stavila, samo onda zapriječiti mogu, ako prema ustanovama o ugovorima pismene pravomoćne isprave predleže, to će se sada u gore spomenutim sandžacima o zakupnim ugovorima sklopiljenim među vlastelima i zakupnicima po oblasti sa stavljati ugovorene isprave u jeziku obim stankam razumljivom. Isprave se imadu po obima strankama potpisati ili opaćatiti, te zatim po oblasti ovjeroviti. Jedan primjerak ugovorene isprave ima se vlastelinu, a drugi zakupniku predati.

K ustanovama sadržanim u ugovoru, koje vežu koliko vlastelina toliko zakupnika, kao takogjer i preinakama povodom svoje naredbe učinjenim, ne smije se nikakva dalja obvezujuća pogodba dodati.

Vlastelinu se ipak stavlja na volju, da može iz vlastita nagona polakšice dati. **Dok se osoba zakupnika ne promijeni, ili dok ne umre glava obitelji, koja je ugovor potpisala, stoji ugovor uvjek u potpunoj krijeosti.** Samo onda, kad zakupnik uprav na zakupno dobro prelazi ili kad premine glava obitelji na zakupnom dobru živuća, koja je ugovor potpisala, ima valjanost ugovorne isprave prestati, te se ponoviti.

Primjerici će se takovih ugovornih isprava u Carigradu načiniti, te će se po kotarima i selima razdijeliti i svakomu besplatno izdati.

Činovnici imadu na to paziti, da se za takove primjerke nikakova pristojba u novcu, bilo pod imenom biljegovine, bilo pod imenom druge takse niti od vlastelini niti od zakupnika ne uzimlje.

Činovnici općinski, prestojnici i seoski glavarji, koji za to bilo na od koga novac uzmu, kaznit će se po kriminalnom zakonu.

Članak 13. Dužnost je valje, mutesarija, kajmakana i mudira, da načela razložena u prestojećim članima svom brižljivošću i revnošću izvagaju, da

možebitne prijave ili tužbe vlastelina i zulā, da će se ovo sve ispuniti; a kada zakupnika saslušaju, te da s obzirom na stanje stvari potrebite mjere poduzmu.¹⁾

Ustaše u Bosni i Hercegovini 1875. do 1878. traže poboljšanje agrarnih prilika.

Nije ovdje mjesto, da govorim o ustanku u Bosni i Hercegovini 1875.—1878., koji je napokon doveo i do zaposjednuća ovih zemalja po austro-ugarskim četama. O tom ustanku trebalo bi pisati opširnije, pa će i to biti u skoro vrijeme. U opseg ove radnje ide samo to, da se spomenu tražbine ustaša za poboljšanje agrarnih prilika.

Kad je ono ustanak u Hercegovini bukno god. 1875. i za malo vremena, kad se je položaj ustanka učvrstio, izagje na Bosnu posebni carski izaslanik, Server-paša s tom jedinom svrhom, da ustanak stiša. On uzme u pomoć i konzule evropskih vlasti. Šest evropskih konzula zajedno sa Server-pašom pozovu vogje hercegovačkih ustaša u Mostar na zdogovor. Ustaše ne htjedu doći. Konzuli misleći, da ustaše ne dolaze u Mostar samo s toga, što se boje Serverove nevjere, potruđe se u blizinu ustaških logora: trojica u Nevesinje, a trojica u Trebinje. Vogje opet ne dogru, nego su poručili svoje uvjete, pod kojim bi se kući povratili: a) da se Bosni dadne kršćanski guverner pod sultanovim suverenitetom ili b) da se Bosna dadne na zaposjednuće stranoj kojoj vlasti; c) ako se Bosna dadne kojoj stranoj vlasti na zaposjednuće, nek se interin istoga časa ustanovi kontrolni sud uz učestovanje stranih prisjednika, a taj sud neka bude nad sigurnošću života, imetka i časti svih bosanskih kršćana. Inače, odgovoriće ustaše, da će se svaki boriti do zadnje kapi krv za slobodu; u najgorjem pak slučaju, da će se svi kršćani ljestvom iseliti iz ove zemlje. Povrh svega ovoga tražili su ustaše garancije od kon-

zulā, da će se ovo sve ispuniti; a kada engleski konzul prvi ne htjede dati nikovih garancija, razbiju se pregovori, ustaše nastave svoj mukotrpni posao.

U ovo je vrijeme bio u Turskoj velikim vezirom umni i napredni političar Midhat-paša, koji je ozbiljno radio o reformama u cijelome carstvu, ali kad je ovoga čestitoga vezira carigradska nastražnjačka kamarila već u studenom iste godine zbacila s velikog vezirstva, a nastupio mu slabušni Mahmud Nedim-paša, svi zdvoje u dobru volju turske carevine. Najteže je pak Austria čutjela ustanak u Bosni i Hercegovini, jer se je kosio sa interesima ove carevine, a uz to je bio u blizini njezinih pokrajina, pa se bilo bojati komplikacija, za to austrijski ministar-predsjednik u ovo vrijeme, Andrassy, napravi notu i uruči je 30. prosinca svim evropskim velesilama, u kojoj se noti sa državala osnova ovog ministra, koja bi se morala uzeti kao nadopunjak sultanovih iradâ od 2. listopada i 12. prosinca, što su sadržavale ozbiljne reforme u carstvu. Evo nekoliko točaka Andrassyjeve note:

- a) potpuna sloboda vjera.
- b) Ukinuće zakupljivanja desetine i poreza.

c) Neka se nastoji oko poboljšanja agrarnih prilika u Bosni i Hercegovini.

Carska vlada u Carigradu sve ove točke primi na znanje. Ne zna se pak, je li imala iskrenu volju, da ih i provede; zna se samo to, da do pokušaja nije došlo. Megjutim su se i ustaše dobro opasali snagom i pouzdanjem. Oni već nisu voljni ni onako meko pregovaratati o miru, kao zadnji put. U Dalmaciji ovoga vremena bila je namjesnikom general Rodić. Ovaj je stao u dodiru s ustašama. Ustaše poruće preko generala Rodića, turskoj vlasti svoje uvjete, pod kojim bi uvjetima položili oružje i kući se povratili. Njihovi su uvjeti sada već nešto ozbiljniji:

1. Kršćanskom pučanstvu u Hercegovini neka se podijeli treći dio oranice, bez koje oni živjeti ne mogu.

BIBLIOTIKA
SARAJEVA

¹⁾ Prema »Obzoru« god. 1878., br. 300 od 31. X. Imu nekih netočnosti.

2. Turske posade u Hercegovini neka se smanje.

3. Neka turska vlada sve kršćanske crkve i ostale zgrade, koje su porušene, o svom trošku podigne.

4. Neka kršćansko pučanstvo kroz godinu dana vlada o svom trošku uzdržaje.

5. Kršćanima neka se nabavi poljodjelsko oružje.

6. Neka se kršćanima za tri godine unaprijed otpusti svako davanje poreza.

7. Nek se kršćanima ne oduzme oružje, dok se to i muslimanima ne učini.

8. Neka se obećane reforme stvarno izvedu.

Porta sve ove zahtjeve ustaša odlučno odbije. Ustaše se ponovnom snagom prihvate oružja. Ratovalo se na sve strane. Prošla cijela godina 1876. u ratovanju, došla i 1877., a ove je godine ustank bio na vrhuncu. Megju ustaše došli već i srpski oficiri, da im komandiraju. Središnji ustaški odbor zaključi ove godine, da će se istom mjerom vratiti kućama, ako se ispunje ovi uvjeti:

1. Ako kršćanima u Bosni polovina zemljista pripadne u vlasništvo.

2. Ako se porušene kuće od 200.000 bijegunaca podignu na trošak carske vlade.

3. Ako se u Bosni kršćanska vlada postavi.

4. Da se muslimani-zulumčari egzemplarno kazne.

5. Da se muslimani razoružaju.

Na ove uvjete nije se nitko ni obazrao. U kolovozu ove iste 1877. god. ustaške čete u Crnim potocima budu pomoću varke opkoljene i poražene. Moradmu skoro. U kolovozu ove iste 1877. god. ustaši uhaćen na austrijskom zemljistu, te ga austrijske oblasti ostrane iz Bosne. Uz sve to ustank nije posve jenio. Raspršene ustaške čete opet se sakupe. U Tiškovac dogje neki Srbin, Vladimir Janin, koji oduševi čete, Bosnu proglaši za tursku carevinu izgubljenom, osnuje "narodnu vladu" manifestom iz Tiškovača, na Miholđan, 29. rujna (1877.):

Iza konstituiranja privremena vlada izda proklamaciju na narod:

»U slavu svete i nerazdjeljive Trojice, Boga Oca i Sina i Duha svjatog. Mi potpisani punomoćnici i prestavnici naroda bosanskog, punomoćnici i četovogje sviju naših ustaških četa... jednoglasno rješimo i izabramo na ovoj našoj narodnoj skupštini slijedeć članove za našu bosansku, privremenu, narodnu vladu, i to: — G. predsjednik, VI. Janin, sekretar Jovo Bilbija. Članovi: Jovo Skobla, vojvoda Golub Babić, Vid Milanović, Petar Krecoit.«

»Bošnjaci! Poslije petstogodišnjeg gonjenja i robovanja našeg bosanska narodna skupština proglašila je na našoj slobodnoj zemlji privremenu narodnu vladu. Sultan nije više naš vladalac. Prebivanje turskih vlasti i vojske u Bosni jest nasiće... Sad je već kučnuo čas i došlo je vrijeme, da se svrši račun s krvnikom našim i neprijateljem slobode i čovječanstva.«

Navodeći iz ovih godina ustanka (1875.—1878.), agrarne tražbine ustaša, na svršetku sam naveo i nekoliko proglaša u tu svrhu, da se vidi, kojom je strujom plovio ovaj veliki bosanski ustank. Agrarno se pitanje htjelo rješiti jednostrano, što nije bilo opravданo, kao ni to, što ga turska carevina ozbiljno nije ni pokušala uopće nikako da rješi. Kako se vidi, ni pod ustankom nijesu nimalo bili poboljšani agrarnopravni odnosa. Sada dolazi opet zaposjednuće Bosne i Hercegovine 1878., pak zalažim kratkim potecima i u ovo vrijeme poslije okupacije, da kojim barem retkom iz povijesti razložim ne agrarnopravne (koji se nisu ni poslije okupacije znatno mijenjali), nego kmetovske odnose u našoj domovini.

Agrarni odnosi poslije zaposjednuća Bosne i Hercegovine,

Premda su kršćani Bosne i Hercegovine držali ko nešto najsigurnijega, da

će austro-ugarska vlada iz okupacije Bosne i Hercegovine reformirati agrarnopravne odnose barem prema pravim odnosa, kakvi su u ovim zemljama opstojali prje godine 1848., ona ipak nista više ne učini, nego što je ponovno promulgirala 1878. sefersku naredbu od 12. rujna 1859. i time ponovno uzakonila one ustanove, koje su kmetovi sve od 1848. držali kao nepravedne, nezakonite i silom narinute. Nema sumnje, da bi kmetovi na ovu promulgaciju odgovorili odmah negodovanjem, da nisu bili opojeni veseljem i zadovoljstvom, što ih je moćna carevina izbavila iz većih nevolja, koje su najviše potencirane bile upravo radi onog ustanka 1875.—1878., kad su ustaše iz Crnih Potoka svaki ugled turške vlasti u Bosni učinili iluzornim, a time prigode dali ujedno emogobrojnim »kokošarima«, da na laku ruku ispraznjuju lone i kokošnjake, kojih poštenim i mukotrpnim radom nisu htjeli, da steku. Tako su kmeti sve bili mirni do 1882. godine, kada ih uz ntriješeno agrarno pitanje stiže i to (neopravданo dakako) iznenadjenje, što je i u Bosnu zavedeno novačenje. Nema koristi ni toga nije kati, da je Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovini uvela uzoran red u svakom pogledu, pa i u tome, što je barem prisjeckla prste samovolji, koja nije htjela ni onih zakona opsluživati, što su za turskoga vremena opstojah — pa kavki su da su! Učinila je kraj općenitim zulmima i otimačinama. Izmučeni kmetovi, kao da su se i s ovim zadovoljili; ali samo na prvi mah, jer se nepravda seferskih zakona najviše opazila onda, kada u Bosnu nadogradio porez modernih država, a kmet izdasače osim poreza još i pod trećinom. Zašto. Austro-Ugarska nije htjela odmah, kad je bilo najzgodnije, stedit definitivno agrarnopravnih odnosa, tko će čisto znati?! Je li tako postupala austro-ugarska vlada radi konvencije učinjene s Turskom 1879. ili

radi kojih zasebnih političkih obzira, teško je ovdje odgovoriti. Čini se, da je general Filipović i kmetovsko pitanje htjeo urediti, ali se njegova svrši brzo, jer ga digoše najviše radi toga, što je u svojoj upravi pokazivo, da Bosna i Hercegovina po naravi i hrvatskom državnom pravu moraju doći u sklop hrvatske kraljevine. Moglo se onda kmetovsko pitanje srediti bez štete po kmetu, a i po age. Aga je onda bio trjezmenji, a i kmet. I ako bi bilo što ranā, dosada bi bilo već zaraso. Aga bi se naučio radu i čuvanje, a tako i kmet. Ni jedan ni drugi ne bi se kroz 30 godina učili mrtvili. Aga nije radio, jer je držao, da se zemlja ne može ni popiti ni pojesti; kmet je bio ljen, jer je držao, da radi ne sebi, već agi.

Megljutin agrarno pitanje nije poslije okupacije riješeno, te tako mi danas stojimo iza 30 godina pod najmodernijim i teškim zahtjevima današnjega života i poze na onome mjestu, gdje smo stajali i prije 30 godina, kad je koza bila dva bešluka¹), a oka mesa badava.

Da ipak nije ni austro-ugarska vlada iz okupacije prošla mirno svojim postupkom u agrarno-pravnim odnosa, na vesti ćemo nekoliko podataka. Godine 1884. bhje podastre dvije prestavke: Njegov Vel. u Beču i ministru pl. Kallayu, kad je iste godine u lipnju prolazio Bosnom, a treća je opet prestavka iz okružja banjalučkoga odnesena slijedeće godine 1885., dne 13. kolovoza Njegovu Veličanstvu u Požegi, kad je ovamo boravilo Nieg. Veličanstvo prilikom velikih carskih vježba. Sve tri su prestavke glavnu svrhu imale, da se riješe agrarne prilike u Bosni i Hercegovini. Prestavke te glase u izvatu (prva prestavka Nj. Vel. u Beču):

1. »Vaše carsko-kraljevsko apoštolsko Veličanstvo! Premilostivi, prevedri i pre mudri gospodaru! Sa podaničkim strahom

¹ 1 bešluk = 5 groša = 80 hel.

počitanjem mi starještine općina okružja banjalučkog, kotara derventskog i potkotara brodskog pred previšoko prijestolje Vašeg carsko-kraljevskog apoštolskog Veličanstva nica klečeći podnosimo naše želje, tuge i nevolje, tvrdo uvjereni, da će milošcu i jakošcu Vašeg carsko-apoštolskog Veličanstva naše želje činom postati, a bijede i nevolje jednoč nestati. Jedna od najviših bijeda, što tiše narod kršćanski već od dugo vremena u Bosni i Hercegovini, jest plaćanje sve do dana današnjeg trećeg dijela svih plodova, koje beremo sa zemljišta naših turških posjednika, a od sijena polovinu im dajemo, a da posjednik ni najmanje ne doprinosi — bar sjeme na proizvodnju zemaljskih plodova. Odnošaj između posjednika i kmeta dalje se snositi ne može bez izgubljenja i iščeznuća cijelog kršćanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Stanje kmetova još je žalosnije postalo od vremena, od kako milošcu Vašeg carsko-kraljevskog, apoštolskog Veličanstva zapade i nas sreća, da nam sinovi stupe u obranu naše domovine. **Da je stanje kmetsko sad žalosnije, uzrok je taj, da su sad begu, spahiji i desetaru sve oblasti od vlade pa do zadnjeg zapitje na ruku.** Beg ol spahiya odmjeri trećinu po kolikoči odmjerene desetine po desetaru. A tko je taj desetar? To Vam je, presvjetla kruna, naš krvopija. Taj desetar (desetinu piše), kako mu beg ol spahiya kaže, i to prema veličini mita.

„Steruci ovo pred prijestolje Vašeg Veličanstva, sa dubokim strahopočitanjem biližimo se: starještine općinske za se i ostali narod kršćanski.“

Iza ovoga slijedi 171 potpis iz 52 sela³⁾.

³⁾ Ovu sam predstavku čito i u jednoj neštampanoj još kronici, ali ju ovde donosim prema Božiću: »Agrarnom pitanju«, str. 46—55.

Tu prestavku nešto drugčije donosi »Obzor« od g. 1884., br. 75., 31. III.

Druga prestavka (ministr):

»Vaša ekscelencija! Tužili smo se, tužimo se i tužit ćemo se, dok nas i jedan teče, na nesnosljivo stanje, a to je: trećina i desetina od svega, što zemlju probija; polovina sijena begu ili spahiji, i desetina carevini; svake godine pomnožavajući se porez; prestrogo postupanje činovnika pri utjerivanju poreza. Ničim se nemamo Vam pohvaliti, do sa slobodnim životom, koji nam je već omrzo, pošto ga nemamo s čim uzdržavati, kao što se prstoji stvoru božijemu.«

»Težaci sreza derventskog.«

Treća prestavka (Nj. V. u Požegi):

»Premilostivi care, oče i majko naša! Evo nas pred Tvojom okruženom glavom i mogućom sabljom. Vidiš vjerne podanike, kako smo se sa velikim strahom usudili Tvoje previsoko Veličanstvo zatražiti na ovom divnom i prostranom polju požeškom, među trideset tisuća Tvoje hrabre i junačke vojske... Svud po Bosni i Hercegovini, osobito po okružju banjalučkom i tuzlanskom dostали su se bez nezakonitim putem zemalja, pošto skoro nikakov beg nema pravih povelja na zemlji, nego sve izmišljene i od skorijeg vremena pokovane, a da nisu u njima ni megje posjeda tačno označene. Kada se naši bezim bezima prozvaše, oni nam obećaše davati: sjeme u zemlju, treći dio ograda, trećeg radnika, treći groš carine za nas, da će plaćati; zgrade sve potrebne da će nam pograditi; da će nam dati svu tegleč marvu, a da mi pod tim uvjetima budemo nijhovi kmeti i da im od svega trećinu dajemo, a od zeleni četvrtinu. Mi ne mogav šili odoliti, ma bilo proti volji nasoj i svakom pravu, uslovavamo se na taj prijedlog, tješće se ipak, da će se bez držati svog narinutog nam obećanja. Nije prošla ni godina danā, bez počeli raditi, što im se je htjelo. Oni na nas navaljavaju sve žeće, oni otima-

hū od nas sad polovinu, sad sve, a dan danas uzimaju nam trećinu od svega plo- da zemaljskoga, a od sijena polovinu, a da nam ne pripomažu ni u čem — ma za jedan carski novčić. Dapače, kad nam koljeba prokisne, onda oni, mjesto da nam ju sagrade, nas usiljavaju pod prijetnjom: da će nas dići sa selišta, da ju sagradimo; pak još više i žalosnije, da ju preprišemo na sudu kao vlasništvo begovo. Ako se nas koji tome protuzakonju usprotivi, onda moramo bez kuće i kučišta sa svojom nejakom dječicom trpjeti i snositi nepogode vremena pod vedrim nebom. Indi kao slobodno življenje, što nam ga je Tvoje carsko-kraljevsko apoštolsko Veličanstvo zajamčilo, tako neka nam zajamči što skoriji sabor u Sarajevu, pak ćemo mi putem pravice potražiti naše davno pravo na naše posjede i staro uživanje.⁴⁾«

»Težaci okružja banjalučkog.«

Nisu kmetovi ostali ni pri ovim trima samo spomenicama, nego su slali odaslanstva i na visoku zemaljsku vladu u Sarajevo u svrhu, da se urede agrarni odnosi. Na 16. kolovoza 1884. potužile se zemaljskoj vladu u Sarajevu na trećinu i desetinu: Stanić Stjepan iz općine Stanići i Deliđić Tomo iz općine Majevac. Na 20. i 22. kolovoza iste godine tužili su se radi iste stvari: Pejo Lučić i Rafo Lozančić iz općine Jehovac, a u zastupstvu od više općina: Bukovca, Komarice, Mišinaca, Prnjavora, Seočanice i Tunjestale (Derventa); Jurić Tavčija i Tolić Luka u zastupstvu općine Foča⁵⁾.

God. 1888. u srpnju mjesecu pokojni je carević Rudolf sa Nj. kr. Vis. Stefanijom pohodio Bosnu. Narod je nad tim bio ugodno iznenadjen do entuzijazma. Između nekih drugih iluzija i pustih nada (Rudolf kralj Bosne) mislio prosti narod, da će carević u Bosni dovršiti zaposjednuće, to jest oslobođiti kmetove. O protivno-

⁴⁾ Obje zadnje prestavke vidi kod Božića: »Agrarno pitanje«, str. 55—58.

⁵⁾ Božić: »Agrarno pitanje«, str. 58.

me nije nitko mogo naroda uvjeriti. On nije mogao ni pojmiti, da može kođog okupaciju Bosne zvati »okupacijom«, dok se god kršćanima prava ne dadu. Zanimivo je proučavanje ovog narodnog mišljenja.

Slično je vladalo uvjerenje među kršćanima i za vrijeme aneksije. Kad god sretneš težaka na putu, on te upita: »Hoće li nama, gospodine, štograd bolje biti?« Ako ga na ovo priupitaš, šta misli pod ovim »bolje«, odmah ti odgovori: »Zar mi nadalje kmetovati?!« Nitko ne može kriti, da je sav prosti kršćanski narod (i katolici i pravoslavni) bio oduševljen za aneksiju, ali samo pod ovom mišlju. Da bi mu pak kogod na to rekao, kako aneksija sobom ne donosi sigurnog otkupa kmetova, onda bi i kršćani za sve bili apatični, i manje bi se aneksijom zanimali, nego li vrepcom, kad zrakom proleti. Tačko i kad je carević Rudolf Bosnom prolazio, sleže se u Banjoj luci i veliko i malo — sila težaka. Mnogi su uza se nosili molbenice na carevića: neki, da bi mu se vratila krivo oteta kmetovska prava; neki borme i za to, da carević, majka težačka, »gladnu djecu nahrani«. Jedan krovničar iz godine 1888. kazuje, kako je oblast zabranila predavanje Visostima ikavkih molbenica ili pritužnica pod prijetnjom od 50 danâ zatvora. Oružnici su molbenice i pritužnice raskidali, a seljake rastjerivali. Dogodilo se, da bi seljaci u blizini, gdje je carević otsjeo, podigli glasan plač i lelek, da im pomogne. Kroničar, koji sve ovo bilježi, bio je prisutan u Banjoj luci pri carevića dolasku; on da li još spominje, da je Stefanija dala izvana oduška svome negodovanju, što se onim seljacima ne bi utjeho dalo! Od ovoga zadnjega može nešto na stvari i biti, a može i ne biti; glavno je ipak to, da naš siromašni težak posve trjezmeno, mudro i opravданo misli, držeći sve političke dekoracije za zvezket praporca, dok se god ne pomogne njemu — tome srcu naše (bosanske) državne snage.

Kao zaključak ovome članku, koji raspravlja o agrarnom pitanju u našoj zemlji poslije zaposjeduća Bosne i Hercegovine, navodim jedan snažan i karakterističan primjer Mogo bih ja takih primjera navesti silu jednu, da sam u drugom vremenu; ali pošto je moja rasprava pod svaki način izbjegavala i do sada, da bi i u čemu išta doprinijela užbugnjenu, i ovdje prešućujem primjere, koji su malo prije »sašli s dnevnog reda«. Prije nešto navedem primjer, kako se s našim kmetom postupalo i poslije okupacije, upozorujem, da je ovaj primjer mogo doći i u jedan od pregašnijih članaka, ali i ovdje pristaje još bolje.

Kod Jajca imade selo Liskovica. U tome selu iša za turske vlade bijaše neki »pošteni hrišćanin«, ovako veli kronika, iz koje ovo vadim), imenom Petar Ćigoja. On uzme iz »Hazne« pismenu dozvolu, da iskrči jedan komad stecče državne šume, na kojoj zasadi voćnjak, pogradi zgrade i nastani se. Bezi iz Bilajca (Varcar-Vakuš) začelivši tu zemlju prisvojiti sebi, tuže na sud najprije, da je ono zemljiste, koje je Ćigoja okrčio, bilo njihovo ispašišće; kašnje se bace, da je bilo općinsko ispašišće. Petar pred kadiju donese svoje isprave, te propane tužba onih begova.

Na to begovi nisu mirovali; oni se podignu: tri stotine navrnutih voćaka sasjeku, zgrade razore, jedno Ćigojino djete sprže i sve usjeve poharaju. Ovaj opet pogradi zgrade, na što ga sud turski zatvor, te ovaj moradne odležati ravnih »hiljadu i četiri stotine dana«. Jajački je kadija priznavao, da je pravo na strani Ćigojinoj, ali ni pisnuti nije smio od bilajačkih begova. Napokon Petar i odleži svoje; bude puščan, te opet svoju zemlju poklopi, a na to dogje i austro-ugarska vlada u Bosnu, koja je (kako veli kroničar): **sve moguće proti kršćanima, a na korist Turska radila.** Uvidi ovu zgodu i Hadži-Fehimbeg Kulenović iz Bilajca, te Petru opet tuži kod jajačkog prestojnika Bušića, kao da mu je Ćigoja tobože preoteo

»Zelenu Poljanu«, na koju da beg tapiro imade. Zauzme se za Petra jajački rimokatolički župnik i dokaže, da niti je Petar zaposjeo »Zelenu Poljanu«, već drugu zemlju, niti je »Zelena Poljana« begova, već je opće ispašišće. Beg i sam moradne očitovati, da taj pija nema. Prestojnik Bušić, a kašnje opet iza njega nastupivši prestojnici: Kolenz i Weiler, ostave Petru na miru. U to ode iz Jajca župnik Knežević, Petar ostane bez branitelja, a beg Kulenović opet s Petrom na sud pred prestojnikom. Tuži ga za nekakvu zaostalu tretinu, koja da je naraslala na 700 forinti, te odmah prisvoji Petrovu stoku i zemlju mu zaposjedne. Ovdje ne treba upozorivati, kako nije moguće, da bi u ono vrijeme mogla zaostati tretina u svotu od 700 forinti! Osim toga beg je sumnjiv bio, što odmah nije Petra tužio na sud — prije nego mu je htio njivu preoteti pod imenom »Zelene Poljane«. Sam kroničar kao inteligentan i u ovoj stvari nezainteresovan čovjek, znao je sve prilike i tvrdi, da je Fehimbeg nepravedno napao na Ćigoju. Ne gledavši barem na opravданu sumnju o istinitosti begovih navoda, oblast je »ovu nepravdu potvrdila« (veli kroničar).

S gore navedenim primjerom nisam htio reći, da je austro-ugarska oblast u Jajcu, a još manje, da je cijeli sistem austro-ugarske uprave u Bosni namjerice krivo prosugjivo; ali je svakako ovo istina, da je austro-ugarska uprava u Bosni u svemu išla na ruku muslimanskom elementu u Bosni i Hercegovini, a nad kršćanima previše oštro šipku držala i previše strogo paragrafe tumačila. Pisac ovih redaka može dokazati, da je samo kakav osamljivi stečak zahtijeva i poginula bašbožnica, kada bih bio kom zapušćenu kršćansku parcelu (prepuštenu u trajnu ispašu) preoteti za muslimanski vakuf.

Ima primjera, da je kršćanina velike kompelkse šume vlada oduzela za erar samo za to, što vlasnici nisu mogli strogo po propisima pokazati dokazala za po-

sjed. Provodila se gruntovnica, a narod ne poznajući, što to znači gruntovnici provoditi, nije se mnogo interesirao za neke svoje zapušćenje zemljiste posjede. Gruntovnica prolazila. Vlada je obično, kad je god sama bila interesirana u kakvom svom poduzeću, pozivala i svećenstvo izričito, da joj na ruku ide (prvo novčanje god. 1882., popisi pučanstva itd.), a kada je prolazila gruntovnica ili se paušal procjenjuje, onda svećenstvo (te jedine pučke inteligencije) nije htjelo pozivati; nego su u komisije išli ovisni i ustrašeni ljudi, koji su na sve pristajali, što službena komisija rekne. Dapače, ako je koji od svećenstva vlastitom inicijativom ustao, da u čemu god naputi ili branii narod (bilo od age, bilo od neupućenih komisija), takav bi odmah bio označen, kao »nemirna osoba«. S toga se je većina svećenstva držala postrance. U Kotoru kod Banjaluke imade župa Sokoline, tamo su pred jedno 7—8 godinu katolici kmetovi plačali agama četvrtinu i petinu haka. Kmetovi su dapače na to i isprave imali. Isprave se zagube kod nekog pisara u kotarskom uredu. Svašta se sumnjalo. Age potjeruju kmetove, da im plačaju trećinu mjesto četvrtinu i petinu. Župnik počme svjetovati kmetove, kako će se braniti. Odmah je bio notiran kao »nemirnjak«. U istom Kotoru i to mi je poznato (čio sam i garantiram za istinost), da je nova džamija u čaršiji napravljena na slobodnom zemljistu jednog vrlo ugledna kršćanina, Ivo Kovača, a da taj nije nikada dragovoljno otstupio one parcele. To je bilo pred jedno 13—14 godina za prestojnika nekog Schweigera. A Šta je s crkvom sv. Luke u Jajcu? Počinjeli je Knežević na umjetan način silom ušutku jajačke kršćane, da svoga prava ne traže nu tu crkvu. Crkva bi s pravom spadala na erar, kršćani su poslije okupacije neko vrijeme dobrotom erara imali ključeve od te crkve u svojim rukama, a danas ih imade preko svake

pravde jajački imam u rukama, a samo zato, jer se u zidu spomenute crkve nalaze neki mali znakovi, da je ova crkva nekada i za džamiju služila, pa ovi mali znakovi više vrijede, nego ponositi kršćanski zvonik! Okupacija je zatekla crkvu trošnu i kao državno dobro.

Slično je bilo i sa spomenutim Petrom Ćigojom. On Fehimbegu nije bio dužan, ali kô čoviek prostak, nije se znao braniti. Naš narod rekne: »Kad ti dvojica reknu: pjan si, da si najtrjezjni, lezi pa se valjaj!« Dok mu je bilo onog župnika-branitelja, koji je sve lukavštine znao rasplesti, išlo je dobro. Kad je branitelj otio na drugo mjesto, oblast nije nastojala, da pravedna sirotinja dobije stvar, već se ponašala suhoparno: kako kô znaće bolje zaplesti, onako će oblast i suditi. Prema paragrafima ne bude oblast kriva objektivno nepravednoj osudi, ali da je imala taliko sklonosti prema kmetu, koliko prema agi, nastojala bi, da dogje i do objektivne istine; ne imajući pak te želje, često je puta oblast jedva dočekala, da aga bude okretniji od kmeta i da ga tako dobije barem po paragrafima, ako ne po istini, a samo u tu svrhu, nek se age ne bune. Kmet je i onako bio zapušćeniji od age. Aga kô aga, makar bio i nepismen, ali je ipak dolazio u kolo pametnih ljudi, pak i među gospodu; te je tako poznavo onu njihovu »politiku«. I dan danas će još 50 po sto kmetova, makar i pravo imali, imati krivo, ako ih kogod ne naputi. Oblast prema načelima objektivnosti ne smije upućivati niti kmeta, niti agu; ali ako je oblast na svom mjestu i poznaje narod, ona će više puta slutiti, tko imade pravo od dvojice, koji se parbe, pa će zgodnim upitim, stavljениm i jednoj i drugoj stranci doći do prave istine — a ne samo do prividne. Uzmimo primjer: neki kršćanin posjeduje jedan komad zemlje, koga je kao kmet posjedovo već preko 40 godina. Kupi ga od age, koji je zatim oteslio u Tursku. Ali, kad je gruntovnica prolazila, ona taj komad

zemlje pogrešno prenese na drugog agu. Međutim, nije bilo pometnje, dok prvašnji čitluksahibija ne ode u Tursku. Aga na agu nije htio, a nije ni mogo, pošto je i drugi okretan. Ali kad aga, koji je zemlju prodo, ode u Tursku, nametnik aga potjera kmeta, koji se ne zna braniti. Zna, da ima pravo, pa misli: moram dobiti! Ne znadne ili ne mogne pred prestojnikom navesti svjedokâ, ne znadne svojataati zemlju barem preskripcijom. Prestojnik mu ne htjedne napomenuti zgodnim načinom, da li kojim drugim načinom (dugim posjedovanjem) ne može zemlje svojataati. I tako će ti kmet jedino svojim neznanjem izgubiti zemlju — a mnogi su i gubili tako. Ovdalen šteta po glavni dio pučanstva — po kmete, a šteta i po samu upravu.

Gubeći kmetovi zemlju na taj način, oni su i nadalje potpuno uvjereni, da imaju pravo (kô što i imaju), ali misle, da im je prestojnik sudio protiv paragrafâ, za hatur agi hotimice krivo; dok nije činio krivo možda gledajući na suhe paragrate i na smeteno kmetovo razlaganje; ako i jest sudio krivo proti objektivnoj istini i proti svome pozivu, pošto je humanitetom zadužen bio, da pronađe ne-paragrafsku, već pravu istinu. S ovoga razloga objektivnost oblasti gubi na svome ugledu. Čovjek iz naroda, ako se s našim kmetom razgovori o tim stvarima, pa mu stane tumačiti, da je neznanje kmeta krivo zlu uspjehu njegove parnice, on neće vjerovati; u zdvojnosti sve prokljije: »Gospodine, i danas još Turčin sudi!« Dao bih dapače nagradu onome, tko će ga o protivnom uvjeriti! Ni sa šta više, već jedino radi ovoga (čini mi se) teško vladati, ako gdjegod u izborima počme stvarati svoju stranku proti kršćanskim skupinama, a ove skupine bace u narod devizu: »Borba za kmetovska prava proti vladâ!« Tako je narod u ovome ogorden, da neće pomagati ni novac. Proti eventualnoj sili narod bi mogo podvijati, pa ne bi trebalo mnogo, da bukne požar. Vla-

da bi uza sve, po svoj prilici, imala muslimane, ali bi istom u tom slučaju teško bilo agama! U kmetovskom pitanju sistem korupcije neće mnogo ploda donijeti.

Ima još jedan način, da je kmet gubio svoja prava: prisstranim svjedočenjem samih ljudi iz naroda. Dogajalo se, da je kod naših kotarskih ureda nekolicina (knezovi, muktar i slični) imala monopol svjedočenja; proti muktaru ili knezu nije moglo svjedočiti ni pet svjedoka. Ko službeno-pouzdana osoba! U takim prilikama, ako se čovjek iz naroda nije pazio s muktarom ili s knezem, zlo po njega! Mogo je istina povesti sa sobom druge svjedoke, ali uzalud. Meni su samom toliko puta dolazili ljudi i govorili, da nema koristi borbu voditi proti pouzdanicima katar. Imo, ne imo pravo, moraš pasti.

Ja sam bio prema ovome skeptičan, ali sam se nekada pozitivno uvjedio, da su oni progjeni ljudi imali pravo. Dogajalo se vrlo često puta, da među prisjednicima agrarnih parnika bude i posve savjesnih ljudi; ali slabih dûhom. Jer među njima uvijek sjedi i po koji aga. Kavha u svim ovim prilikama mnogo radi. Dogje na red nekakva parnica. Koji prisjednik sa strane kmetova zna da kmet ima pravo, ali ne može ni agi iskvariti volje (hatura). Neće ni proti kmetu svjedočiti. Upita prestojnik ljude, i to najprije one od aginskog stališa, ovi dakako većinom udare na kmeta. Prestojnik upita i one prisjednike iz kmetovskog stališa (zapravo iz gazdinskog, pošto kmet u pravom smislu riječi ovamo nema pristupa — tako je barem prečesto puta u praksi), ovi umeđuju očima: peče ih savjest, ali ne mogu ništa reći proti agi radi starih odušaja. Ne mogu opet ništa ne reći. Mučaju ih muceau pa zaključe: »Valah, gospodine, eto Vas: najpametniji ste, a čto i drugi ljudi, kakogod Vi odreditel!« Epilog bude taj, da kmet i prav imadne krivo. Toga najviše bude, kada se radi o tome, da aga skine s kneta njegova kmetovska prava. Lako ti je ne-

jaka ucviliti, lako na kmetu manu baciti! Što je zatekla, to je tako i ostavila. Istina je to, da je preuređila nasljedno pravo; međutim o tom nasljednom pravu nemam nakane ovđe govoriti. Činjenica je nadalje, da je državna zemljišta dijelila samo lenjskome plemstvu, a to su bili uvijek muslimani. Istina je i to, da su Turci obično u osvojenim pokrajinama običavali i agrarno-pravne običaje mijenjati, ali su u ovoj stvari iz posebnih obzira učinili iznimku u Bosni. Fatih Mehmed naime osvojivši Bosnu lahkije ruke, kad vidje uz to, da većina plemstva prigje na islam, razdragan reče: »Ovaj narod nije hrgjav«, a zatim je Bošnjacima potvrdio sve glavne običaje i povlastice. U tom je dapače činio i nevijene iznimke u Turskoj carevini: dopustivši Bošnjacima povlasticu naslijednog plemstva, čega nigdje više u turskoj carevini nema. Dopošćamo, da je i Fatih učinio po koju nepravdu nad pojedincima, ali je pravna načela ipak na životu ostavio. Tako je i poslije pada Bosne posjedovati mogo i kršćanin, kao i musliman, svjetovnjak kao i crkvenjak. Dijelenje zemljišta na mulk i erazi-miriju i s tim skopčana modifikacija vlasništva dohvaćala je i muslimane, kao i kršćane. Kmetovi su ostali u istom odnosu prema zemljegospodaru, kao i prije pada Bosne; t. j.: oni su osobno bili slobodni, a na zemljište su morali nešto davati gospodarima i državi. Poslije pada Bosne, kao i prije pada pravnji je položaj kmeta bio neobično povoljan. Takog primjera nije bilo u ostaloj Evropi, gdje su kmetovi stajali u u dosta velikoj blizini starih robova. Da pače su kmetovi vrlo nezнатan dio morali plaćati zemlje-gospodaru kao što se vidi u Kuripeščevu putopisu. I Laveleye u svome djelu „Balkanländer“ veli, kako je sigurno, da su u prvom početku poslije pada Bosne kmetovi zemlje-gospodarima davali samo deseti dio, a poslije su spahiye, age i begovi podigli taj hak na tretinu.

Istom je Husrefbeg počeo krenuti prava kmetova; digo im je namete; digo je na kršćane neke dužnosti, koji su dale povoda, da im država kadikada otme zemljišta. Sam

svojim progonstvima mnoge je slobodne kršćane Husrefbeg i ukmetio. Ovaj je isti Husrefbeg po svoj prilici zaveo onu razliku vlasništva u zemljištima, koje su erazi-mirija i mulk, što je bilo po sve zemljoposjednike kobno, ali je ta kob padala najviše vrhu glave samih kršćana. Poznato je naime da „mirie-nekretnama“ vlasnik nije mogao testamentarno raspolagati, te ako „mirie-nekretna“ nije imala onog vrlo ograničenog opsega naslijednikā, spala bi na državu. Istina je, da bi ovu nekretninu od države mogli otkupiti bliži rogjacim mnogo jeftinije, nego inače, ali s tim su se pravom posluživali obično samo muslimani; dok kršćani toga nisu mogli lako učiniti, pošto nisu imali srestava, osim što su im se i druge zapreke bašinske naravi na put metale. I nataj su način mnogi kršćani gubili slobodan posjed.

Iza poznatih bašinskih stoljeća uopće po kršćane, a napose po kmetove dogje god. 1839. i „Hattišerif“ od „Gjilhane“, koji pravno ništa novoga u sebi ne sadržaje. On nije nikakve pravne reforme donosio u agrarnom pitanju; već je samo to obećavo: da sadrži „jamstva, koja podanicima daju savršenu sigurnost života, poštenu i manja“; nadalje: spomenuti „Hattišerif“ niti novoga sustava poreza ne uvodi već jedino donosi: „uredan način danak porezivati i uzimati.“ Novo je samo to, što „Hattišerif“ specificira kazne za one, koji budu kakvime god nepravednim načinom sigurnost posjeda smetali.¹⁾

Vilajetska skupština u Travniku pod Tahirpašom god. 1848. učini odredbe, koje su kmetima više prava okrnile, nego li svi baši i kapetani do tada. Ta je skupština ujedno i nezakonita bila, pošto unutra nije bila zastupana volja kmetovā. Došo je na skupštinu pravoslavni metropolit i pristo na zaključke skupštine, ali da toga nije bio ovlašten učiniti, to su dokazale nastale bune odmah iz togā, i to upravo većinom među pravoslavnim elementom. Tri fratra kao zastup-

nici katoličkih kmetova na zaključke skupštine nisu nikako ni pristali, osim na onaj: da se dokine zloporaba beglučenja. Ali ne samo, da je spomenuta travanjska skupština radi svoga sastava nezakonita bila, njezini zaključci bez ikakve pravne vrijednosti, nego su u jednu ruku bili zaključci uz to i nepravedni. Ona je naime pojednostavnila devetinu u trećinu, što je bilo na teret kmetova, a na teret zemljegospodara odredila:

- a) da daju kmetovima volove, sjeme;
- b) da plaćaju treći dio od poraze;
- c) da udaraju treći član ograda oko njiva;
- d) da ponačinju kmetovima zgrade.

Ovo ne bi bilo nepravedno, kad bi još bile i garancije date, da će age sve kmetovima ovo činiti, a uz to: da se je pobliže odredila dužnost zemljegospodara o gradnji i popravku zgradā; jer dužnost pravljenja zgradā imajgaše odveć široko tumačenje tako, da se izvršila u potpunu skoro neispunjavanje te dužnosti. Pošto pak nikakve garancije sa strane države nisu kmetovima date, da će i zemljegospodari svoje protudužnosti ispunjavati, spomenuti su odredbe bile skroz nasilne. Mi danas znademo, da age ne ispunše svojih dužnosti obećanih god. 1848., a pošto je trećina bez naknade kmetima navaljena na legju, gdje je ona navaljena, tu je i nepravedna; ali nepravedna je i ondje tretina, gdje je god. 1848. bila u običaju, pošto su iste godine imali zemljegospodari svoje protudužnosti prema kmetima, kojih danas neće da imaju, a nisu dokinute zakonitim sporazumljenjem.

„Hatihumajum“ od god. 1856. također ništa novoga ne donosi u agrarno-pravnom pitanju, nego on, u koliko je govora o posjedu, „potvrđuje i utvrguje jamstva obećana hatihumajumom Gjilanskim.“

Seferska naredba od 12. rujna 1859. (14. Sefera 1276.) jest samo pokušano kodificiranje materijalnih agrarnih prava zloporabima i prekršajima (dapače još nepreskrivenim) u običaj dovedenih, jer se osnova na odredbama travanjske vilajetske skupštine, o kojoj smo gore sud izrekli. Što seferska

¹⁾ Četvrti otsjek „Kazniteljnog zakonika.“

naredba člankom 8. „općih ustanova“ određuje, da zemljogospodar ne može kmeta dignuti sa selišta, kada hoće, to takogjer nije ništa novoga. Ista je stvar i prije opstojala pravno, ali je istina, da je ovo kmetovsko pravo u seferskoj naredbi dobilo veću snagu u onim vremenima time, što je došlo u pisani zakonik. Nije dakle „seferska naredba“ pokušano kodificiranje i „sustav tada opstojecih običajnih prava“, kao što neki vele; a još je manje istina, da je danas u Bosni i Hercegovini „agrarni odnos pravedan i da potječe iz vremena davno prije turskog osvajanja zemlje.“

Seferska naredba, kako nastojah povjesnički dokazati, nije pravedna. Ni narod je nije prizno nikako, naprotiv je odgovorio na tu naredbu pobunama. Agrarne i kmetovskopravne naredbe napokon izazvane u Bosni ustanak god. 1875–1878., a velevlasti ne mogući dalje trpjeti trivenja i jauka po Bosni pridadoše zadaču austro-ugarskoj monarhiji, da Bosnu zapos jede i uredi. Tako je bilo godine 1878. Očekivalo se općenito, da će se srediti i agrarni odnosa, kako se to vidi iz pisanja novinstva onoga vremena. Sami „Obzor“ iz 1878. govoreci svršetkom godine o glasovima, kako austrougarska vlada hoće, da slavodobitnog generala Filipovića digne iz Bosne, tumači to tako, da bi Filipović htio urediti agrarno-upravne običaje u prilog kmetā, a da to nije u volji austrougarske vlade. Megutim, kako bilo da bilo, u prosincu god. 1878. austro-ugarska vlada pokaza, da će u agrarnom pitanju udariti drugim putem, nego što se očekivalo, promulgiravši ponovno sefersku naredbu za Bosnu i Hercegovinu. I general Filipović zbilja je kašnje iz Bosne dignut. Tako, dok su kmetovi očekivali, da se agrarno pitanje riješi ili prisilnim otkupom kmetova ili takovom reformom, koja bi im povratila njihova prava, što su imali prije 1848. godine, to se pitanje odgođi do danas, a odnosaj kmetove načinom užimanja trećine po agama pogoršao se dotle, te se danas simpatično čuje glasova, kako

kmet traži barem to, da mu tretine ne potražuje subaša, već komisija sastavljena od zastupstva obaju interesanata. Zanimiva je ta pojava, da kmetu ne pada na pamet potraživati većih prava.

Ovo, što je rečeno ovdje u kritiziranju pokušanih agrarnih reforma u Bosni, rečeno je s povjesničkog pogleda, dok mi se u raspravu pravnih načela, kakva su ona u sebi, ne treba upuščati.

Današnje stanje kmetova i agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini.

Danas se općenito uzimlje, da u Bosni imade 85.000 kmetova.¹⁾ Dosta velik broj od ovoga (9000 kmetova) imade po koji komađi zemlje. Od tega otpada na katolike 16.000, a ostalo na pravoslavne. Neznan je dio kmetova muslimanske vjere. Drži se nadalje, da ih je od god. 1879. do 1910. otukljeno okruglim brojem 25.000. Prema tome vidimo, da je odkup kmetova u ovo 30 godina vrlo neznan; neznan je za to, pošto se očekivalo žurnje rješavanje agrarnog pitanja, budući je upravo nesregjeno agrarno pitanje bilo uzrok svih gotovo uzbuna u Bosni i Hercegovini prije okupacije.

Sada idemo dalje. Kad se ovo vrijeme govori o rješavanju „agrarnog pitanja, jedni zastupaju mnjenje, da su bosanski kmetovi prosti zakupnici aginskog zemljišta, prema tome i agrarno pitanje u Bosni, da je privatno pravne naravi. Drugi naprotiv dokazuju, da kmetovi nisu prosti zakupnici, te i agrarno naše pitanje, da je javnopravne naravi. Leveley u svom djelu veli, da je agrarno pitanje u Bosni, kako ga je zatekla okupacija, javnopravne naravi.²⁾

Ja pak držim pod sigurno, da je naše agrarno pitanje javnopravne naravi, a to mnjenje osnivam na ovim dokazima: jedan privatnopravni ugovor (zakup) uvijek se pravi na određeno vrijeme; naš kmet već za to nije privatnopravni zakupnik, što nje-

¹⁾ Ne shvaćam, kako „Izvještaj z. m. finančija“ od 1906. na str. 7. veli, da u Bosni imade samo 20.000 kmetovskih kuća (starješina)!

²⁾ Leveley: „Die B.“ II., S. 369.

govu „zakupu“ nije određen rok. On je tjenika makar kada prosto prošetaju: dogiju posjednik (ne mislim gospodar) i uživatelj svoga selišta, doklegod mu toga ne pomeće se „zakupom“ ili ne dopavši se gospodaru zemlje, da se opet natrag vrati. Da se to ne bi dogajalo, država je lijepim (to jest: od davnine običajnim u zemlji) kmetovskim pravima naseljenike privezala uza selišta. A za dokaz, da je uprav država kmetove naseljavala u čoporima i s njima ugovore pravila, služi i to, što zemljogospodari ogromnim djelom i ne posjeduju dokumentata od kakvih ugovora, a nesumnjivo bi ih moralni posjedovali, da su oni sobom kakve ugovore sklapali.

Bosanski kmet nije ni za to privatno-pravni zakupnik, pošto je većinu današnjih kmetova država svojom vlašću i pobudom naseljivala i za svoje direktne interese; a nije ih naseljivo pojedinac. Uredba je naime turske uprave u Bosni bila usko skopčana sa uredbom vojske. Bosna je bila pašaluk, a dalje se dijelila na nahije; nahija se dijelila na ziamete i timare. Nad bosanskim pašalukom bio je u početku beglerbeg, kašnje vezir. Nad nahijama su bili: ili subaše ili kapetani ili muzelimi. Nad ziametima su bili zaimi, a nad timarama spahije. Svim ovim upravnimca počevši od subaša bila su podijeljena i lenska dobra.

Ovi su upravnici ujedno bili obduženi ići na vojsku, čim ih država pozove — i većinom su, može se reći, bili na ratnoj nozi. Razumije se po tome, da se ovi upravnici nisu mogli baviti obragjivanjem zemljišta; pa je nisu oni ni obragjivali, već njihovi kmetovi. Kad god je falio kmetova u zemlji, pregnulo se za naseljivanjem iz stranih zemalja. Da timari i ziameti imadnu dovoljan broj radničkih sila (kmetova), to je bilo u direktnom interesu same države; drukčije bi pala uprava timara i ziameta, a po tome i državna vojnička snaga. Za to nisu pojedinci vodili brige oko naseljavanja, već sama država. Kako smo pak vidjeli, da su se timari i ziameti kolonizirali većim dijelom sa stranim naseljenicima iz srpskih, bugarskih i karavlaških zemalja, onda je razumljivo i po sebi, da ovi čopori naseđenike ne bi dolazili u čoravo kao prosti zakupnici selišta, pa da ih spahiće mogu po volji istjerati sa zemlje. To je napokon bilo i u interesu same države, da naseljene kmetove pravno što više pričvrsti uza zemlju, inače bi se dogajalo, da se čopori nase-

da su kmetovski odnosaši javnopravne naravi slijedi i odatle, što već od davnina u Bosni opstoji razlika između zemalja sa „kmetovskim pravom“ i zemalja „hodalica“. Ove „hodalice“ zemlje, to su prosti zakupi.

I turska je uprava priznavala, da su odnosaši naših kmetova javnopravne naravi, pošto je uređivanje agrarnog pitanja u svojstvu administrativne uzimala u svoje ruke, a nije ga pripustila isključivo kadljama (sudovima); što bi uvijek moralno ići kod privatnopravnih ugovora. Kako to nisu bili privatnopravni ugovori, najviše se vidi još iz toga, što age i begovi ne digoše, kao obično u sličnim reformama, nikakvih prigovora proti seferskoj naredbi, osobito proti onom 8. članku „općenitih ustanova“, što bi sigurno bili učinili, da su se osjećali povrijegenim u pravima. Napokon to je jasno potvrdio i postupak austro-garske vlade, kad je ova odmah iza okupacije sve agrarne parnice između kmetova i aga podvrgla pod kompetenciju administrativne vlasti, a sudovima naredila, čim vide, da je parnica jedna „agrarni spor“, da ju s mjesta izruče nadležnoj administrativnoj vlasti.¹⁾

Naša je vlada to posvjedočila i u najnovije vrijeme spremivši bos.-herc. saboru osnovu o sregjenju agrarnih prilika u formi fakultativnog otkupa. Kada bi vlada slvačala da su naši agrarni odnosaši privatnopravne

¹⁾ Izvještaj z. m. f. 1900. str. 49.

naravi, ona se u ovo pitanje ne bi miješala, godilo gdjekad. Aga ili subaša dogiju kmetu na selo. Jede se kod kmeta i piće; kmet gdjekad mora njih i u lov da prati. Nagje se pak, da je kmet osviješten, to jest „obkopica“: upamti dobroćinstva, koja je učinio subaš ili agi; sada, ako mu subaša na to opet zlo procijeni hak, onda se i kmet naostri: ne da agi hak, dok ne dogje do oblasti, da se tamo izjada. Sam pred oblast ne smije (od vječnoga straha prednesretljivom oblašću), nego će ga tužiti aga, pa će mu tamo ispast prigoda, da se izjada. Megutim on dogje tamo i odmah ga pitaju: Jesi li ti dao agi hak? Kmet odgovori, da nije. Hoće na to, da nastavi tužbu sa svoje strane, ali pošto proces po naputcima vlade mora biti „sumaran“, kmetu se smješta proglaši, da je parnica gotova. Prizno je dug, pa šta ima više? Ako se kmet suprotstavi oblasti „izlanuvši“ može biti, kako vidi, da agi ni nema suda, onda se kmet nagje s onu stranu brave. Sad bi išlo, da kmet ide na sud. Sud je neodvisan. Megutim kmet ne ide ni na sud, jer mnogo puta ne zna ni razlike: šta je sud, a šta politička oblast? Kmet nema širega pogleda, nije školovan; on pojimiti ne može, da pod jednim krovom dvojica mogu drukčije suditi. U tom pojmanju spokane ga potpuna apatija. Sa uzdahom: Bože, ti spasi dušu, a ovamo vidim kako je, on pusti suzu, sakrivši oči, da ga djeca ne gledaju.

Poznam, da ima i slijedećih nepravda. Aga nagje subašu, kome glad iz očiju viri. Daje mu „hajlok“ prema količini skupljenoj haki. On sada upire sve sile, da kmetu istjeri što više. Doduše bilo bi načina, da subaša ne mogne nikada pritjerati u procjeni: kad bi naime kmet subašu zovnuo na vršaj, pa razdijelio osmakom na tri jednaka dijela: dva kmetu, a jedan agi. Slično i, kad se kukuruzi trguju, sijeno kupi, jabuke tresu i t. d. Ali evo muke velike, kmet niti smije, niti mu obraz podnosi, da age ili subaše ne dočeka ručkom i večerom, pa kahvom. Sve najljepše treba iznjeti njima. Nekoga valja opet da dvori. Ne bi ni sve ovo bilo teško, da je jedan

dan. Nego, aga ne vjeruje kmetu, da ga doći do toga, da se radnicima prave stanovne samo na vršaj, valja zovnuti i na žetu; jer ako ga ne zovne na žetu, sakrit će snopove „vlah“, pa će ih po noći stuci. Tako isto sakrit će kukuruze ili voće. Mora ga tako zvati po dva tri puta; a to se onda borme ne isplati. Voli nešto dati i više, nego subašu još na glavi nositi. Pristane na sve, kako subaša hoće. Šta se puta i ovo dogodi. Lijep dan; kmet hoće, metnim, da žanje ili vrše. Zove subašu. Megjutim, aga ima više kmeta, pa subaša ne može doći svima u jedan dan. Kmet ne smije agi, pošto je živ, „hatura“ iskvarili. Čeka, a ljetina kisne. Druge godine borme neće kmet da čeka, nego pristane, nek mu subaša procijeni, pa makar i više bilo! Tako ti je sugjeno, dok bolja vremena ne dogiju — pomici kmet u sebi. Evo u procjeni, neko će reći, subaša ne sudjeluje sam; budu i dva procjenitelja iz naroda. Ali treba znati, koliki strah vlada i u tim procjeniteljima pred istim subašom! Možda su mu i oni kmeti, pa teško njima! Ako li i ne budu njegovi kmeti, jesu drugoga. Onaj će drugi subaš za volju svoga prijatelja istjerati „hasiluk“ iz odavačnih procjenitelja.

Znam i takih nepravda, gdje kmetovi rade subaši badava, samo da s njima milosrdniji bude. To je pak moderni beglik.

Zanimivo je, što su u zadnjoj pobuni kmetovi u okolini Gradiške govorili, da će dati agi odregjeni hak, ali neće, da ga subaša procjenjuje i kupi; već eto načelnik i općinsko vijeće!

Ovo je vrlo zanimivo; i ne znam, šta se na ovo moglo kmeti odgovoriti?

Tako sam eto izbrojio glavne načine,

kako se kmetu po subašama u samoj procjeni haka nepravde nanose; ali se ne smije ni ovo prišutjeti, kolike kmet nepravde tripti s onih obveza, što ih ima aga prema kmetu. Kmetu trebaju zgrade; to, metnim, uvidi aga. Ne smije da mu je ne pravi. Pravit će ju, ali kakvu? Kakva dolikuje kmetu. A kakva kmetu dolikuje, nek svaki u kmetovske kuce zaviri! Pa kada se oci domovine, zdravstvene ankete ili oblasti razgovaraju, kako će

doći do toga, da se radnicima prave stanovni, koji odgovaraju najnužnijim higijenskim propisima, mislim, da bi prvu brigu posvetiti morali našem prvom i najzapašnjem radniku — težaku, bez kojega ćemo mi svi biti materijalne propalice!

Pa eto neka bude i to, da je aga kmetu napravio i prilične zgrade: za kmeta i za njegove stoke. Tko će ih popravljati? Aga bi moro, ali tko će agu osvjeđočiti, da prokisuje?! Kmet čeka, dok ga ne počmu od propadajuće kiše reumatizmi žigati. Onda ne čekajući agine pomoći, zametne sa sjekirom i pogje u šumu, da sam sjeće japiju za kuće. Sam ju i napravi. Ne možeš glavom kroza zid.

Tako ti izgje iz običaja, da uopće aga vodi kakvu brigu oko kmetovskih zgrada. Progje na taj način desetak — petnaest godina, da se aga ne brine za kmetovske zgrade. Ugovora pismenog nisu imali. Potomak s'aroga kmeta potjera naslijednika agina, da mu neke zgrade napravi ili popravi, a ovaj ni pet ni šest, već otkreće kmetu, da toga ne mora kmetu učiniti, jer da mu nije toga ni „babu“ činio. Kmet tuži na sud, a novi aga zbilja dokaže stvarnim dokazima, da on iznimno prema tome kmetu nema te obvezu. Politička oblast osudi prema „posebno postojećem običajnom pravu“.

Po kmeta zlo i mirna Bosna.

Ovdje neću spominjati o nepravdama, koje kmet podnosi dajući hak (najviše trećinu) po seferskoj naredbi, a da mu aga za to ne čini cnih nekih protuusluga, koje su zaključene u vilajetskoj skupštini u Travniku god. 1848. To je rečeno u pregašnjem poglavju.

Slušo sam nekih neumjesnih prigovora, na koje ovdje moram nešto reći. Govori se često putra, da bosanskom kmetu nije zlo, jer da između našega kmeta i dijelih kmetova u drugim državama, n. pr.: u Rusiji i usporedbi nema Bosanski kmet barem, da je osobno slobodan; dok je ruski kmet bio sličnji robu, nego našem kmetu. Istina je, da su pravne prilike našega kmeta povoljnije, nego u Rusiji, ali treba uzeti u

obzir, da je naš kmet ogromnim dijelom druge vjere, nego aga; razlika pak vjere mnogo upliva, da nepovoljne kmetove okolnosti budu još nepovoljnije. Osim toga, i drugi neki vrlo važni momenti ulaze u prilog temeljito rješenju agrarnog pitanja u Bosni: poodmaklost stoljeća poslijе rođenja Isusova — 20. vijek; dok je ruski kmet bio oslobođen duboko u 19. vijeku, i na ovo treba upozoriti, što najvažnija povrede u pravima bosanskih kmetova nisu davno bile: 1848.—1859. Pa i ako tko drži, da je našem kmetu pravo, on za to ne gubi prava zahtjevati, da mu bude pravije. Ali pustimo silogističko dočištanje! Gledajmo mirno po našoj domovini! Osnova za napredak jedne države jest dobro stanje težakog svijeta; pa ipak se mi za težake najmanje brinemo. Brinemo se za činovnike, za tvorničke radnike, a za težake vrlo slabo. Reći će tko god: za težaka je, da se muči. Dobro. Na to odgovaram, da je i težak čovjek. Težak ne može biti gospodin, ali je ipak zavrijedio da živi pristojno prema svome položaju. Bosanski kmet kao da nema toga prava.

Razmotrimo malo dublje! Na našeg kmeta navalili porezi ko na svakog državljanina po evropskim zemljama. Uz to nije školovan. Nema prilike da zaradi, osim s motikom. Ono, što on sa svoje zemlje dobije, mora jeftino prodavati, jer mu nisu otvorena tržišta. Dvije trećine pučanstva Bosne nisu ni vidile željeznice, a kamo li bi njezinu blagodat uživale. Našeg kmeta uz to ubio tugijan kroz toliko stoljetnih patnja, pa se ne znaju okrenuti ni onoliko, koliko bi mogo. Kore ga, da ne zna racionalno zemlju obragjivati, a ne sjećaju se oni, koji ga kore, da naš kmet nema predvujeta za racionalno go-podarenje. Bosanski je kmet istrošen. Naš težak (većinom kmet), vele, ne zna ljetu zemlju duboko orati, da bi mu zemlja u ljetnoj zagi zadražala stogod vlage — a neće ovi da se sjeti, kako naš težak nema više puta uopće ni čini, da ore. Neću više, da se sa sličnim prigovorima bavim ovdje. Dođajem ovo: da uza sve te nevolje našem težaku o vratu visi tretina. Za to mu se niti

ne mili raditi. Kakav pesimista pjesnik mogo bi reći, da se našem kmetu uopće ne isplati raditi. Zemlja mu uz opisane okolnosti ne vraća truda, što on u zemlju ulaže. Stavimo se u slučaj kmeta! Tko će naći u ljudskom društvu jedan stalež, kojemu bi se mili raditi, kad bi se na njega navalili državni tereti, koji leže na legiima našeg težaka, a uz to i kakva tretina?! Ljudi su više puta siti, pa ne vjeruju kmetu.

Kad je ovako stanje kmetova, ovako bolestan organizam našega naroda, nije čudo, da gdjegod dogje i do jauka. U ljetu ove godine bježu zaprijetili nemiri kmetova u banjalučkom okružju. Bog nas je čuvio i uvijavni ljudi, da se ovi nemiri nisu rasirili; dapače, da su i prestali. Ali tko nam osiguraže, da opet gdjegod nezadovoljstvo ne izbjige na površinu. Čitam u 87. br. „Musavata“ od 26. listopada ove godine, i to uprav na uvodnom mjestu, gdje se navješćuje „organizacija posjednika“, to jest: aga. Koliko nepromišljenosti u ovom pokretu. Moguće da vlast ovome neće ni zamjeriti ništa. Ta, ustav je; sloboda je! Sloboda udrživanja! I ne može nitko reći, da zemlje-posjednici nemaju prava udrživati se. Treba ipak pitati, vodi li to k dobru. Udržuje se age; u njih se ugledaju i kmetovi — udržuje se i oni; a otalen, mislim, eto socijalne revolucije u Bosni. Ako bi se kmetovi udržili i udruženo saveznički tražili svoja prava, vodili parnice, onda neće uzbudjenju biti kraja. Ako se udrže age, koja će pravda na svijetu zabraniti i kmetovima, da nekakav savez naprave?

Razmišljujući sve ovo, u onom aginskom pokušaju vidim izgubljenje po same age. Pravi prijatelj naroda mora biti za to, da se agrarno pitanje kod nas rješava na mirniji način. Nema sumnje, da je spomenuti aginski pokušaj nepromišljen. Ne znam, hoće li se moći, da popravi?! Svakako mi stojimo pred nesigurnim pojavama. U općem je interesu, da se agrarno pitanje kod nas rješi temeljito. Razni udrživanjima i pokusima nastojati, da aga kmeta ili kmet agu stjera u tjesnac, neće dovesti do opće željenog cilja.

BIBLIOTHECA
SARAJEVA

Tim bi se neugodni i nezgodni odnošaji između age i kmeta još više zamršivali; a toga ne bi valjda nitko htjeo.

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini mora se temeljito riješiti!

Temeljito riješenje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini zahtijevaju interesi i kmeta i age; nadalje zahtijevaju državni interesi, zahtijeva humanitet i pravda. Da interesi kmeta vapiju za temeljitim riješenjem agrarnog pitanja, mislim, da je jasno. Ali zahtijevaju i aginski interesi. Aga je dosada imo koristi od kmeta, dok se je agi (nema svrhe tajiti) išlo nekuda više na ruku. Turska je odmah iza prvih mjeseci zaposjednuća Bosne protestirala kod evropskih vlasti, što je tobože Austro-Ugarska u Bosni prigodom okupacije počinila nad pučanstvom nekakva nasilja.

Razumije se, da je s ovim Turska uzimala u obzir samo muslimanski element; ali time ni najmanje nije mislila na iskrenu zaštitu muslimana, već je više protest dizala samo za to, da Austro-Ugarskoj otešća položaj u Bosni. To se jasno vidi iz daljnog postupka Turske, osobito poslije aneksije. Ona uze otkupninu za Bosnu od 50 milijuna krune, a da se s time nije špomenula nijedna potreba kod muslimana u Bosni. Šta više? — ona im je jednom točkom ugovora sa Austro-Ugarskom olakšala iseljivanje u Tursku. Na živce austro-ugarskih državnika protest Turske svakako je uplivio. Bojali se oni, da okupacija Bosne kreće putem autonomije, a ne aneksije. Za to vidimo Kallaya, kako gotovo skrupuljano u prilog ide muslimanskem elementu, a osobito agama. Za upravnike u Bosnu dolaze čisti „Turkokili“ (Kučera). Kallay nije znao ni pomisliti, da bi išao kmetovima u prilog. Kako opisasmo, tako jo bilo do sada; sumnjam, da će i odsada biti tako. Mi već sada imademo kontrolu nad radom vladinih — sabor naš. Saboru je dužnost, da bđe nad podjeljivanjem pravde, pa će on naći sigurno srestava, da kmetu olakša mučni život. Na sabor će dolaziti neprestano peticije, protesti i

t. d. ne samo za krčevine i šume, već i za obnovu eventualno nepravednih parnica, za zaštitu proti subašama, proti sebičnim i prisravnim procjeniteljima i t. d. Naravski, da će sabor znati, da nagije zgodnih puteva, kako bi u ovim molbama i protestima kmetu i pomogo. Ništa se neće moći prikrivati. Na ovo će naša osjetljiva braća muslimani još osjetljivijim postati. Oni su do ustava mogli biti neobično, ako bude učestalo, da i kmet pravo ima. Time će age trptjeti neprestane „udarce“. Dobit će pojam, da im aneksija i ustav ugrožaju „svetinje“; da se naime ide za oslabljenjem muslimanskog elementa. Trajat će neprestane trzavice, narod će se ponovno, makar i pod najtežim uvjetima odlučivati na seobu svojoj „braći“ u Tursku; a uza sve to ipak će se doći do otkupa kmetova.

Šta bih moro i kmete braniti kao krotke janjce?! Naš je narod čudnovat. U sreći imade ponosa, ko ne znam tko; a u nesreći ponizan. U nesreći će viknuti: „drugi aga, sve dobro moje“, a čim se dočepa malo slobode, eto ga pripravna, da svom „šećernom agi“ vratom zavrne. Sada će nastati takova vremena. Dok' je kmet našeg svatko tuko: „potjera aga, dočeka kadija“, onda je on bio „blagoglajiv“, ali danas, kad je u vremenu slobode i saborske kontrole i kmet više došo do svojih čovječanskih prava, kmet će postajati iz dana u dan sve objesniji — tako, da mu toga nitko neće moći odobriti. Ipak će valjda biti toliko pametan, da ne pravi eksces; on će samo „dostojanstveno manifestirati“, a otud odmah po agu trista jada! Od kmetovskih „dostojanstvenih manifestacija“, agama će navirati suze na oči. On će agu dočikati kod svojih kuća, kao svakog drugog, koji dugove istječe; neće prema njemu nositi nikakva poštovanja. Šta mu je briga, i ne mora! Datat će mu hak strogo prema propisima, pa mirna Bosna; a od age će još strožije iziskivati, da i on prema njemu ispunjuje svoje dužnosti. Oblast će otselen morati više ići na ruku nejačem i potištenjem (kmetu), nego

mogućnjem (agi). Više će se oprostiti kmetu, jer da je učinio prestupak „natjeran od nevolje“, nego agi, kojemu takove olakšavajuće okolnosti neće biti priznate, makar ih eventualno i imo! Aga će kmetu morat ćeče put da podiže zgrade i da ih obnavlja. Moguće, da se naskoro iznos godišnjih popravaka na kmetovskim zgradama izjednači sa tretinom — tko zna!? Po agu će postat nesnosno tako, da će on iza 5–6 godina moliti kmetu, neka se otkupi; a pošto će se uza strogu kontrolu nemogućim učiniti istjeravanje cijene zemlji po kajšarskim zdomgovorima, agi neće biti nikakve dobiti iz čekanja, kao što se misli.

Prema ovome svemu vidi se, da ni u interesu samog age neće biti, ako se s temeljitim riješenjem agrarnog pitanja u Bosni bude zatezalo.

I u interesu je države, da se riješi naše agrarno pitanje. To je jasno. Blagostanje se naše domovine ni pomisliti ne može bez dobrog stanja našeg težačkog pučanstva; a ni dobrog stanja opet težačkog pučanstva ne može se pomisliti bez neovisnog posjeda zemlje; onda je jasno, da mi kao država ne ćemo sve dotle napredovati, dok ne oslobođimo našeg težaka. Mi hoćemo, da škole podižemo na sav mah (to nam je potrebno kao i narodni život); hoćemo, da pravimo željeznice i t. d., da dižemo plaću činovnicima, da osigurajemo radnike u starosti i t. d., a za sve to treba novaca. Navaljivat će se dakako iz dana u dan sve više s porezima upravo najviše na težački narod, a ovaj dio pučanstva poradi svoga kmetovanja gotovo iznemogo, stoga moramo biti na čistu da mi: ili moramo prekomjerno štediti i tako našu zemlju zapuščati do propadanja, ili ćemo navaljivanjem tereta na narod ubiti ujet narodnog života, pa i opet — propast.

Mi moramo riješenjem agrarnog pitanja postići dobro sjeme, da nam doneše stostruki plod. Bez temeljiti saniranja naših agrarnih pitanja, bez oslobodjenja naših do propasti dojeranih kmetova, moralo bi svakom rođoljubu biti jasno, da se ne smije ni pomisliti na podizanje poreznih tereta, dos-

ljeno: da se ni državni činovnici, ni željezničari ni drugi, ne bi smjeli nikakvom poboljšanju svojih prilika nadati. Ne treba šutjeti, već otvoreno reći, gdje nas boli! Težak naš više boluje, nego i činovnik, ili itko drugi!

Ovdje ne mogu ni toga prešutjeti, kako strah imadem, da se kod nas ne izleže kakvih ozbiljnih kmetovskih nemira. Tko ne pozna, kako je naš težak pao u nevolju i nezadovoljstvo, taj samo može biti uvjeren, da će sve ići glatko. Mi smo vidjeli, šta ono jesen je uradiše naši željezničari: nanesože zemlji mnogo troška, a ujedno dadoše ne toliko dobar primjer nezadovoljnim slojevima u državi, kako se dolazi do pravā. Dosta je i kmetovima došlo do znanja željezničarska pasivna rezistencija; a oni ujedno znaju, kako je njihov život daleko kuvniji od željezničarskog. Sada radi onog željezničarskog pokreta dogje nam na glavu kakav god namet. Kmet će odmah jauknuti: kako od njega nema ništa, da je i tako satrven porezima. A još čuje, da ima koristi i državi otpor praviti, pa eto odmah zlih dana! Naš se kmet i onako naučio glavu u torbi nositi; osobito kad nadogje fanatizam i podiviljalost — sve za rogjeni prag. Treba samo malo iskre, da požar bukne. Istina je to, da bi u svakom slučaju svi pravi prijatelji naroda nastojali, da se izbjegne svim neugodnim dogajajima, pošto je to u interesu samoga kmeta; ali je pitanje; hoće li se moći sve učiniti, što dobra volja htjedne?! Svaki ozbiljni agrarni nemir donijet će sa sobom to, da naš potišteni kmet još dublje pane, a toga se moramo klonutti ko od najvećeg narodnog zla.

Ne samo interesi age, interesi kmeta i države, da traže skoro temeljito riješenje našeg agrarnog pitanja, već i sami humanitet. Nije humano, protivi se čovječijem dostojanstvu, da naš težak svoje zemlje ne imadne. Poznate su nam današnje socijalne težnje. Očevidno je, da radništvo sve više iz dana u dan dobiva pravā, od kojih su mnoga duduše opravđana, ali ipak nisu tako potrebita za dostojnu egzistenciju rad-

BIBLIOTHECA
SARAJEVA

nika kao čovjeka, ko što je potrebito oslobođenje našeg kmeta, da bude čovjekom u svom položaju, kao što je čovjek od naravi. Da mi našeg kmeta oslobođimo, to ne bi bila njemu nikakova povlastica, već iziskuju to njegova čovječanska prava, kao što čovječanska prava iziskuju, da čovjeku radniku nitko ne smije po ugovoru zasluzene plaće uskratiti. I kao što opstoji sud, da zaštićuje radom steceno vlasništvo, tako, da opstoji sud za zaštitu čovječanskih prava, naš bi se kmet imo pravo na taj sud pozvati, da mu dosudi pravedan otkup ukmećene zemlje, i uvjeren sam, da bi parnicu dobio. Ali kada formalno toga suda nema, valja da kmetu pravo dadne čestvo humanitetu i kršćanske ljubavi.

Razloživši jasno, koji sve interesi traže, da naš kmet dogje do svojih prava, treba pripomenuti uz to, da ne će biti štete ni skoje strane. Neki se boje smrtonosnog udarca po agu. Ja naprotiv držim, da agi predani novac neće uništiti aye toliko, koliko ga ništa njegovo aginsko oslanjanje na kmetu. Aga se propije i postane suviše rasipan, mislim najviše za to, što misli: imam ja kmetove; oni će meni s trećinom dugove podmirivati; a napokon mogu kojeg kmeta i prodati. Tako aga rasipajuć iz dana u dan bez ikakva računanja: što može ponijeti trećina njegovih kmetova, sve više gubi samovijest, dok napokon i ne propane, a onda bježi u Tursku, ne mogući od stida s poštenim obrazom pred ljudje izaći. Da se agi još nepokvarenu dadne novac u ruke, on bi jasno vidio, da više ništa nema, nego ono što je šaci, kad onoga ne bude, da više ni kruha neće biti, onda bi aga vodio više brige, kako će uzmožati svoj imetak. Eto je aga imo kmetove (osim prije) i od okupacije do sada, trideset je tome godina, pa ipak pomislimo, da ni za heler nije naprijed pomakao, naprotiv je i on skoro dostig kmeta u nevolji. Ja držim, da aga ne bi spao na te grane, da je hranio sam sebe, a da se ne bude uzdo u kmetove.

Neki drže, da bi strado i kmet otkupom. On bi se, vele, odmah zadužio; jer da

nije naučan šediti. Ovaj strah nije opravдан. Pogledajmo u neke okolnosti, pa će biti jasno. Gdje je naš kmet imo svoju zemlju ili starinom ili otkupom, ondje dobro stoji. Rijedak je koji propo. Najjače su i danas općine, gdje su kmetovi otkupljeni. To se vidi najbolje po katoličkim općinama. Kakva je n. pr. usporedba između suteških katoličkih sela i nekih kmetovskih krajiških ili posavskih krajeva?! Svaki neka uzme kojeg hoće neotkupljeni još kraj za primjer i neka ga usporedi sa suteškim ili sa drugim kojim slobodnim krajem! Nije nemoguće, da bi se koji kmet nastojo rasipno zadužiti, ali zato imademo „seoske novčane zadruge“ ili „zemljoradničke zadruge“, koje osim drugih usluga priučavaju takogje težaka još i na štednju. Eto nam nadalje i školâ, eto nam i drugih čestitih načina na pretek, da našeg težaka opametujemo! A i težak naš, što je lakouman u imetu, posto je taki za to, što je bio kmet, pak je uvijek volio reći, kad bi ga tko opomenuo, da šedi: A kome će šediti; zar agi ili beg u?

Na koji način da se riješi agrarno pitanje u Bosni?

Kad sam već iznio dokaze o prijekoj potrebi, da se riješi agrarno pitanje u Bosni, kratkim će potezima još i to učiniti, da kažem način, kako bi se naše agrarno pitanje moglo riješiti. Kratak na to odgovor: agrarno se pitanje kod nas mora tako riješiti, da kmetu pomognemo radikalno, i to odmah! Zgodno bi po kmetu bilo rješenje agrarnog pitanja na taj način, kad bi mu se povratila prava, koja je imo god. 1848.; ali tim bi ujedno uništili agu, čega pak nećemo, makar da agama ne bi ništa krivo bilo načinjeno, pošto su njihova prava nad kmetovskim zemljistom od 1848 nezakonito rasla, kako sam već dokazo. Ako dakle nemamo prema agama okutna srca, da tako rješavamo agrarno pitanje, onda nam preostaje još jedini način: obligatori otkup kmetova. I taj obligatori otkup kmetova. Kad se to riješi na taj način, da kmet agi ne dadne nikakva

novca, već da zemlju podijele na tri dijela, pravedna glavnica, s kojom bi on mogo i a od ta tri dijela jedan da uzme aga sebi, a druga dva kmet; b) još i na taj način, da komisija kmetovsko zemljiste procijeni kao kmetovsko zemljiste (daleko manja cijena, nego slobodnom zemljistu), a taj iznos, da kmet dadne agi. Ovdje će pobliže razložiti ova ta načina; a kada budem govorio o drugom načinu otkupa, niti spada u ovu raspravu, niti će ja šta govoriti o tome, kako bi se kmetu nabavio potrebiti novac. Po sebi se razumije, da novac mora dati država, ali kako, o tome ovdje ne spada govoriti.

Kad bi mi kmetsa oslobagali tako, da razdjelimo kmetovsko selište na tri dijela i po ključu dacijsku, da jedan dio dadnemo agi, a dva kmetu, ostala bi još jedna poteškoća, kako da nadoknadimo agi onaj rad, kojim je kmet i agi dio obragivjo? Tu teškoću nije lako riješiti. Ja mislim ipak, da bi se to moglo i ovakav učiniti: proračunati, kolikoj kmetu potroši u obragivanju, ogradi i sjemenu one trećine selišta, što agu zapane, pa onda isplati agi toliku svotu, da godišnji kamatinjak od 5%, te svote iznosi sumu onoga troška. Tu veličinu kamatinjaka uzimljem za to, jer aga pametnim radom može lako toliko dobiti na godinu iz kmetovih novaca, a da opet i svoj trud naplati. Cijena rada mora se svakako uzeti prema domaćim prilikama kod naših težaka, kakve su danas.

Sada bi išlo, da se proračuna, koliko težak potroši svega na komadu zemljista od jednog dana oranja; ali ja neću ovdje toga učiniti, jer navodim samo načela, a nije došlo do toga, da bi se moji računi uzeli za novu rješavanja; dosta je, da pokažem put; što se pak tiče detaljnog računa, njih bi valjalo voditi s mnogo više tačnosti, nego li bih ja to ovdje učinio.

Važno najmo uzeti posebni račun za kosanje, posebni za oranicu, gdje se kukuruz sije; posebni, gdje se sije strv; pa uzeti račun posebni za voćnjake, gdje naš seljak slabo kakva posla imade i t. d.

Kad se sve to računalo, što bi kmet na agin treći dio zemljista potrošio u radu, ogradi i sjemenu, ostaje, da se agi dadne

dalje obragivati svoj treći dio. Ali ovdje treba još na nešto upozoriti. Nije pravedno, da kmet agi plati rad na njegov treći dio zemljista za sva vremena, doklegod one aginske kuće traje. To bi ipak bilo previše! Dosta je, da kmet agi plati za jedan ljudski vijek, to jest za 60 godina.

Iza 60 godina neka se ona cijela glavnica povrati kmetu! Megjutim, pošto kmet ne bi imo nikakve koristi, da agu čeka 60 godina, ta se glavnica mora odračunati odmah, i to ovako. Uzmimo, da kmet potroši za obragivanje jedne njivice, koja bi pripadala agi, 20 K godišnje, onda računajući po 5% kamata, kmet bi morao agi izbrojiti glavnici od 400 K. Aga bi za 60 godina dobio u samim kamatama $60 \times 20 = 1200$ K. Od tih 1200 K, koje bi aga dobio iz 60 godina, mora se odbiti glavnica od 400 K. Tih 400 K, kad bi se ukamatio po 2%, za 60 godina iznosilo bi 480 K. Nešto dakle manje od 2%, mora se kmetu odračunati; a to će biti svejedno, kad kmet plati agi mjesto pune svote od 400 K samo 2.3 te svote, dakle da plati mjesto 400 K samo 240 K; ili da agi dadne glavnici po računu od 7% kamata, a ne 5%. U tome je slučaju pravedno i po kmetu i po agu.

S tim ipak nismo gotovi. Ima nešto, što mora i aga kmetu nadoknadići. Aga je naime kmetu moro podizati stan i druge gospodarske zgrade; nadalje: moro je te zgrade i popravljati. Kmet s time nije imo brije, a otkupivši se, i taj bi mu teret pao na vrat; pa kao što smo agi odračunavali, da mu kmet mora nadoknaditi rad one trećine podjeljenog zemljista, tako mora nešto odračunati i aga kmetu za gospodarske zgrade. Ako aga kmetu ostavi sve zgrade u diobi ne uzimajući na njih nikakva obzira, onda je gotova stvar — aga je prost. Ako li aga i zgrade podijeli, onda mora kmetu odračunati kiriju na 60 godina — i opet, razumije se, prema našim težačkim okolnostima. Kirija za zgrade kod težaka je vrlo jeftinija.

Mislim, da sam ovaj način otkupa do-

nika k bogjen svom ravi. ne bi iziski što i vjeku zaslu sud, tako prav sud ukr nic nei hu

že tr n u l

voljno razložio, pa dalje neću razvijati. Pri-pominjem, da bi u tom slučaju i kmetu i agi bilo najlakše. Kmet, kod koga je novac vrlo skup, ne bi ovoga novca moro tražiti; aga, koji bi s novcem eventualno mogo i lakošću biti, ne bi dobio novca u ruku. Dobro bi svoj treći dio bivšeg kmetovskog selišta kao potpunu slobodnu zemlju i onu opravninu za trošak rada, što bi stvarno odgovaralo onoj koristi, koju aga dobiva od kmeta.

Drugi način, da se riješi naše agrarno pitanje, jest obligatorni otkup kmetova, koji se proveo tako, da država otkupi kmetove, a ovi onda da otplaćuju državi u više godinu. Država bi namakla novaca u zajam, ali od kmetova ne bi iziskivala ništa drugo, osim glavnice uz kamatnjak možda od 3 do 4%. Mi bi svoje kmetove lakše mogli otkupiti, što ih nema mnogo — 85.000. Rusija je god. 1861. otkupila svojih dvadeset milijuna kmetova. Kako bi se namako potrebiti zajam, ne smatram se pozvanim, da o tom govorim. Najveća bi poteškoća bila u procjeni zemljišta; jer se procjena ne bi smila dizati na onu visinu, na koju se diže danas, kad se kmet otkupljuje. Kmetovsko bi se selište moralо procijeniti prema onoj koristi, koju uistinu aga imade od kmeta. Aga pak uživa dohodaksamo za trećine zemljišta (negdje sa četvrtine, negdje i sa petine). Za to bi se, strogo uvezši, agi morala platiti cijena samo one $\frac{1}{3}$ ($\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{5}$) zemljišta; pošto on za iste novce može sebi kupiti onolikoli komad zemljišta, koliki njega strogo zapada -- to jest $\frac{1}{3}$, i stoga komada može istu količinu haka dobiti. Oštećen bi aga bio samo u toliko, što mu ne bi bio plaćen i trošak rada, ko-jim je kmet onu trećinu agina zemljišta ob-

ragjivo; jer aga, ako za dobivene novce uistinu kupi sebi zemljište, moraј uči tražiti za obragivanje kupljenog zemljišta radnike, ne bi imo s njega one iste koristi, koju je imo od kmeta. U tom bi aga bio oštećen, a to ne smije biti. Stoga kmet agi mora platiti više od naprsto procijenjene jedne trećine ($\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{5}$) selišta. To „više“ neka bude ona ista procjena rada kroz 60 godina, kako sam gore opiso, kad sam govorio o prvom načinu, kako bi se mogo naš kmet oslobođiti odbivši dakako i procjenu agina tereta, što aga naime ne bi kmetu pravio ni popravljio gospodarskih zgrada.

Zaključujem s ovim: bosansko-hercegovačkim se kmetovima mora temeljito pomoći, pa na koji bilo to način! Razumije se, da taj način mora biti pravedan. A pravedno je, humano, čast Bosne i državni interesi zahtijevaju, da se kmetovi što skorijim otkupom oslobođe. Time se ništa ne čini krivo agama. Njima će se platiti zemlja. Ne razumijem, da bi mogo kogod ovde vidjeti i malo nepravde! Ta kod nas nije onaki odnošaj, košto je bio do g. 1848. u Ugarskoj ili ko što je bio do god. 1861. u Rusiji. Tamo su zemljegospodari silnu štetu pretrpjeli, jer premda im je plaćena zemlja, nije im plaćen rad njihovih kmetova — njihovo beglučenje.

Ili se dakle na gore opisani način, to jest otkupom kmetu mora odmah pomoći; ili barem povratkom kmetovskih prava, koja su kmetovi imali još 1848. g. (devetina u Posavini; tretina sa protunuslugama sa aginske strane u srednjoj Bosni), što bi takogje bilo pravedno, ali ubojno po age.

Odlučujući faktori neka ne žale i koju ranu učiniti, samo da se spasi bolujući organizam naše domovine!

JAVNA USTANOVA
BIBLIOTEKA
SARAJEVA

